

İlahi Teklifin Ahlakî ve Kelamî Arka Planı: Teklîf-i mâ lâ Yutâk Örneği

Abdulnasır SÜTⁱ

Öz: İslam kelamında *teklîf-i mâ lâ yutâk*, ilahi fiiller bağlamında tartışılmıştır. Bu tartışma Ehl-i sünnet ile Mu'tezile arasında Allah'ın kudretinin alanını belirlemeye dönük düşünsel bir çabadır. Bu mevzuda kelamî ekollerin tutumlarını belirleyen temel husus, ulûhiyet tasavvurlarıdır. Eş'ariler, kulların Allah'ın fiillerini değerlendirme ve belirleme haklarının bulunmadığını ifade etmektedirler. Kulların ilahi fiillere anlam ve değer verme çabası, bir haddi aşma olarak telakki edilmiştir. Mâtürîdîler, ilahi fiillerin bir gaye ve hikmetten arı olmasının mümkün olmadığını, ancak ilahi kudrete bir sınır çizilemeyeceğini belirtmektedirler. Mu'tezile ise, bu konuyu *adalet* prensibi bağlamında değerlendirmiştir. Mu'tezile'nin va'd, va'id, lutuf, teklifin sıhhati gibi konularda yaptığı değerlendirmeler, Allah'ın fiillerinin ahlakî bir "değer"lendirmesi olarak okunabilir.

Anahtar Kelimeler: Teklif, kudret, fiil, değer, Eş'ari, Mu'tezile.

Moral and Theological Background of the Divine Offer: Things That Offered, But Cannot Be Done (*Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk*) Sample

Abstract: "Things that offered, but cannot be done" (*teklîf-i mâ lâ yutâk*) has been discussed in the context of divine acts in Kalam. This discussion, which has particularly happened between Mu'tazila and Ahl al-sunnah, aims to determine the fields of acts of God. In this issue, what determines the attitudes of Kalam schools are divine considerations. Ash'ari thinkers say that human beings have no right to evaluate and decide about the acts of God. They consider such attitudes as transgression. Mâtürîdî thinkers think the acts of God have their own purpose and reason, but a border cannot be drawn to the divine power. According to Mu'tazila schools, the relations between God and humans are based on the principle of justice. The evaluation notions of Mu'tazila schools on va'd and va'id/the promise and the threat, lutf, and so on can be considered as a moral assessment of the acts of God.

Keywords: Offer, power, act, virtue, Ash'ari, Mu'tazila.

ⁱ Yrd. Doç. Dr., Bingöl Üniv., İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, nasr_12@hotmail.com.

Giriş

İlahi fiillerin ahlaka konu olup olmayacağı meselesiyle insanın teklife muhatap olmasının koşulları İslam kelamında ve hukuk usulünde tartışılmıştır. Biz burada bu konunun kelamî boyutu üzerinde durmak istiyoruz. Kelamî kaynaklarda ele alınan ve daha ziyade teolojik zeminde işlenen *ef'âlü'l-ibâd*, *kader*, *husun-kubuh*, *ta'dîl-tecvîr*, *salah-aslah*, *teklîf*, *irade*, *kudret* gibi konular Allah'ın ve insanın fiillerini anlama ve açıklamaya dönük düşünsel çabalardan bazılarıdır. Kelam ilmi, Allah ile insan arasındaki ilişkiyi akli bir temele dayandırmaya ve anlamlandırmaya çalışan bir ilim olarak da görülebilir. Kelamın böyle bir işlevini kabul ettiğimizde, ahlak konusunun kelamın ana konularından biri olduğu söylenebilir. Ya da ahlakın kelamın temel dayanaklarından biri olduğu ifade edilebilir. Allah ile insan ilişkisi sadece ontolojik değil, aynı zamanda irade ve bilgiye dayanan epistemolojik/ahlakî bir ilişkidir. Bu açıdan bakıldığında, Allah-insan ilişkisi konusunun ahlakî bir değerlendirmeyi hak ettiği ifade edilebilir. Bu ahlakî değerlendirme, birçok açıdan yapılabilir. Ancak bu çalışmada, *teklîf-i mâ lâ yutâk* kapsamında ele alınacaktır. İslam kelamında *teklîf-i mâ lâ yutâk* ekseninde yapılan tartışmalar, kanaatimizce Allah ile insan ilişkisinin nasıl olduğuyula ya da olması gerektiğiyle yakından alakalıdır. Başka bir ifadeyle *teklîf-i mâ lâ yutâk*, Allah-insan ilişkisinin ahlakî bir değerlendirmeye tabi tutulup-tutulamayacağı tartışmasıdır. Ehl-i sünnet ile Mu'tezile'nin bu mevzudaki yaklaşımlarını ve düşüncelerini bina ettikleri kavram ve argümanlar, onların hangi hassasiyetlerden hareketle görüşlerini temellendirdiklerini gösterecektir. Bu makalede, *teklîf-i mâ lâ yutâk* mümkün görenler, buna aklen veya şer'an cevaz verenler ile bunun imkânına ne aklen ne de şer'an cevaz vermeyenlerin temel gerekçeleri, delilleri ve bu tartışmalardaki kaygıları ele alınmaya gayret edilecektir.

Kelam ilminde Allah-insan ilişkisi bakımından *teklîf-i mâ lâ yutâk* meselesi bazı kavramlar bağlamında ele alınmıştır. Bu kavramlara kısaca değinmek ve kelamî ekollerin bu kavramlara yüklediği manalara işaret etmek, meselenin teorik çerçevesini daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Kelamî ekollerin bu kavramlara yükledikleri anlamlar ekollerin ulûhiyet tasavvurlarına, ilahi fiillerin alan ve sınırlarına, mükellefin irade ve kudretinin derecesine bağlı olarak içerik kazanmış, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın imkânına veya imkânsızlığına ilişkin görüşler bu eksende şekillenmiştir. Bu kavramları şöyle ifade etmemiz mümkündür:

Teklîf: Teklif, sözlükte zorluk, meşakkat, yükümlülük, zorluğuna rağmen üstlenmek, birisine zor bir iş yüklemektir. Mükellef ise sözlükte bir şeyi yapma zorunluluğu olan, memur, aklen sorumlu tutulabilir kimse olarak tanımlanmıştır.¹ Terim anlamıyla *teklif*, muhatapı (mükellefi) yükümlülük altına almak, yapma ve terk etme yönünden içinde meşakkat bulunan şârinin talebidir. Şâriden hikmet yoluyla gelen hitap kulların fiilleriyle ilişkili bir hitaptır.² Başka bir ifadeyle *teklif*,

¹ İbn Manzur, *Lisânu'l-'Arab*, III, "klf" md. Beyrut, 1955-1956; İsfehâni, *el-Müfredât*, "klf" md., 4. Baskı, Şam 2009, s. 721; Mustafa Sinanoğlu, "Teklif" md., *DA*, İstanbul 2011, XL, s. 385.

² Cürçânî, Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseynî, *Kitabu't-ta'rîfat*, thk. Nasreddin Tunusî, Kahire 2007, s. 113.

hitabın emir ve nehiy olarak muhataba yönelmesidir. İslam düşüncesinde kişinin dinî, hukuki sorumluluğu “teklif” kavramıyla ifade edilmiştir.³ Teklif, fayda sağlamak ya da zararı gidermek amacıyla kendisinde zorluk bulunan bir eylemi gerçekleştirmesi veya terk etmesi için başkasına bildirimde bulunmaktır. Bildirim de ancak zaruri bilgiyi yaratmak veya delilleri ortaya koymakla olur. Bu bildirim ancak Allah tarafından olması gerekir. Mu'tezile'ye göre hakikatte teklif ancak Allah'tan olur, insanların teklifte bulunması ancak mecazi olarak anlaşılabilir.⁴

Adalet: *Adl* kavramı İslam hukuk ve kelam terminolojisinde birbirine yakın anlamlarda kullanılmaktadır. Adalet, eşitliği, eşit paylaşımı, dengeyi, mükâfat ve cezada eşit davranmayı içerir.⁵ Bilindiği gibi Mu'tezile'nin tevhidden sonraki en önemli ilkesi adalettir. Mu'tezili doktrinde *adalet/adl*, Allah ile insan ilişkisinin izah edilmesinde ana kavramdır. Kadı Abdulcebbar (ö. 415/1025), *adl* kavramını, fiil anlamında “başkasına ait hakkı tam olarak ona vermek ve ondan alınması gerekenleri de tam olarak ondan almak”, fail anlamında ise “adlin gerektirdiği bütün işleri hakkıyla yapan” şeklinde tanımlamıştır. Ona göre istilahta; “Allah Teâlâ adildir, denildiğinde onun bütün fiillerinin iyi olduğu, kesin olarak çirkin bir fiili yapmadığı ve kendisi için gerekli olan hiç bir şeyi de ihlal etmediği” anlamı kastedilmektedir.⁶

Mâlik: *Melik* ve *mâlik* kavramları hem siyasi hem ekonomik bir içeriğe sahip olup topluma emir ve nehiyle tasarrufta bulunma, yönetiminde olanlara hükmetme yetkisine sahip olanı ifade eder. İslamî telakkiye göre “mülk/yönetim” daima Allah'a aittir.⁷ Allah'ın *mâlik* olması, mülkünde koşulsuz olarak tasarrufta bulunma hakkına sahip olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî (ö.505/1111) ilahî tasarrufun hiçbir şekilde kayıt altına alınamayacağını ifade ederken⁸ Râzî (ö.606/1210), Allah'ın, mülkünde her türlü tasarrufta bulunabileceğini mâlikiyet sıfatına dayandırmaktadır: “Yüce Allah mutlak mülk sahibidir. Mutlak mülk sahibi olan biri herhangi bir tasarrufta bulunursa kendi mülkünde tasarrufta bulunmuş olur. Kendi mülkünde tasarrufta bulunanın da hiçbir fiili kötülükle nitelendirilemez.”⁹ Eş'arî düşünceye göre, insana mâlik olanın, insanı bir takım

³ Abdurrahim Kozalı, “İslâm Hukukunda Yükümlülüğün Şartı Olarak “Güç Yetirme (Kudret)” Sorununa Ehl-i Sünnet Usûlcülerinin Yaklaşımları -İslâm Düşüncesinde Tanrı'nın Mutlak Kudreti ile Doğmanın Makuliyeti Arasındaki Dengeye Bir Örnek-“ *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* C: 15, Sayı: 1, 2006, s. 247-265.

⁴ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, thk. Abdulkerim Osman, Mektebetü Vehbe, 4. Baskı, Kahire, 2006, s. 510; Teklif birçok açıdan tasnif edilmiştir. Bunlardan bir tanesi de teklifi hükümler ile vad'î hükümlerdir. Teklifi hükümler vucub, hürmet, nedb, keraha ve ibahadır. Vad'î hükümler ise şarhinin bir şeyi başka bir şey için sebebi şart veya mani kılmasıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kozalı, a.g.m., s. 253.

⁵ Ragıp el-İsfehânî, *Müfredâtü el fazi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudi, Daru'l-Kalem, Dimeşk, 4. Baskı, 1430/2009, s. 551-552.

⁶ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, s. 132; Aynı eserin İlyas Çelebi tarafından yapılan çevirisi, I-II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2013, s. 214.

⁷ İsfehânî, *Müfredat*, s. 774-775; Kur'an-ı Kerim'de “mülk de hamd da O'na mahsustur” buyurulmaktadır. Teğâbun, 64/1.

⁸ Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *Kavâidü'l-akâid*, thk. Musa Muhammed Ali, Alemi'l-kütüb, Beyrut 1405/1985, s. 204.

⁹ Fahreddin er-Râzî, *el-Mesâilü'l-hamsûn fi usûli'l-Kelâm*, thk. Ahmed Hicazî Sekâ, Dâru'l-Cil, Beyrut, s. 61; Subkî (ö.771)'nin *Tabakat*'ında Eş'arî İmam İsfehânî ile Mutezili Kadı Abdulcebbar arasında ulûhiyet anlayışı üzerinde gerçekleşen diyalog da bunu salık vermektedir. Buna ilişkin diyalog şöyledir:

emir ve nehiylerle mükellef kılması doğaldır. Bu argümana göre, yüce yaratıcının tasarrufuna ilişkin dışarıdan bir değerlendirmede bulunmak doğru değildir.¹⁰ Aynı şekilde *mâlikiyyete* dayalı ilahi tasarruflar Yüce Allah'ın *âmir* (emreden) ve *nâhi* (yasaklayan) sıfatlarıyla da yakından ilgilidir. Bu sıfatlar, Allah'ın mahlûkata ilişkin emir ve yasaklamalarında hesap vermeksizin ve dış etkenlere bağlı kalmaksızın kendi irade ve meşiyetine dayanarak hükümler vermesini iktiza eder. O'ndan gelen hiçbir şey kötü olmaz.¹¹

Vucûb 'alallah: Bu kavram bir şeyin yapılmasının Allah'a gerekli olduğunu ifade eder. Mu'tezile'nin "Allah'ın bütün fiillerinin güzel ve doğru olması gerekir" (*salah-aslah*) önermesi bu anlamda ele alınmaktadır.¹² Bu kavramla adil, hâkim ve âlim olan Allah'ın bütün fiillerinin iyi olması ve fiillerinde hikmetin bulunması gerektiği belirtilmektedir. Ehl-i sünnet, özellikle Eş'arî ekolü, *vucûb 'alallah* kavramını, dışarıdan zorunlu yükleme olarak telakki ettiklerinden buna şiddetle karşı çıkmış, ilahi fiillerin hikmet ve adalet içermesinin *zorunlu görülmesini* doğru bulmamıştır.¹³ Onlar, Allah'ın fiillerinin hikmet ve iyilik içermesinin Allah'a zorunlu olması (*vucûb'alallah*) düşüncesini, ilahi iradeye bir tahdit (sınırlama) olacağı gerekçesiyle karşı çıkmış, ilahi fiillerin bizzat Allah'ın iradesinden ortaya çıkan bir hikmet ve iyilik olduğunu savunmuşlardır. İlahî fiiller harici bir nedenden (*ed-devâi'u'l-hâriciyye*) dolayı belirlenmezler.¹⁴ Bunu ifade etmek için *vucûbu lazimî*, *vucûb minellah* veya *ihtiyarî vucûb* kavramlarını kullanmayı tercih ettikleri söylenebilir. Bu, Allah'ın mutlak mâlik, âmir ve nâhi olmasını da göz önüne alarak iyi ve doğru fiili Allah'a vacip kılmaksızın O'nun irade ve kudretine dayandığını ifade etmek istemelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁵

İstitâat/Kudret: İslam kelamında *istitâat*, *kudret*, *kuvvet*, *takat* ve *vus'* kavramları birbirleriyle yakın anlamda kullanılmış¹⁶, ancak istilâhî olarak bu kavramlar kelimî ekoller tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Seyyid Şerif Cürçânî'ye (ö. 816/1413) göre *istitâat*; "*canlıların kendisiyle iradi fiillerini*

Kadı Abdulcebbâr'ın şu sözü ile başlar: Allah'ı, kötü ve çirkin olan şeyleri (fuhşiyat) yapmaktan tenzih ve takdis ederim.

İsferâinî: Tenzih ve takdis ederim O Allah'ı ki, mülkünde dilediğinden başka bir şey meydana gelmez.

Abdulcebbâr: Rabbimiz, açıkça kendisine isyan olunmasını irade eder mi?

İsferâinî: Rabbimiz istememesine rağmen mi kendisine isyan edilir?

Abdulcebbâr: Eğer beni hidayetten engeller, bana kötülük takdir ederse, bana iyilik mi yapmış olur, yoksa kötülük mü, ne dersin?

İsferâinî: Eğer O senin olanı senden esirgerse, kötülük yapmış olur, yok eğer kendinin olan bir şeyi senden esirgerse, rahmetini dilediğine ayırır. Bkz. es-Subkî, Taceddin Ebi Nasr Abdulvehhab, *et-Tabakatü's-Şafi'iyyeti'l-kübra*, Mahmud Muhammed Tanahi ve Abdulfettah Muhammed el-Hulu, İkinci Baskı, 1413, IV, 261-262.

¹⁰ Bkz. Eş'arî, *Kitabu'l-Luma'* fi reddi ala ehlî'z-zeyğî ve'l-bid'a, thk. Eş-Şeyh Abdulaziz İzzuddin, Daru'l-Lübnan, 1408/1987, s. 149; Gazzâlî, *Kavaidü'l-akaid*, s. 204.

¹¹ Eş'arî, *Kitabu'l-Luma'*, s. 149; Gazzâlî, *Kavaidü'l-akaid*, s. 201-204.

¹² Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl: et-Ta'dil ve't-tecvîr*, VI/1, thk. Mahmûd Muhammed Kâsim, (ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin), Kâhire, tsz, s. 2.

¹³ Bkz. Gazzâlî, *el-İktisadfi'l-itikâd*, thk. İnsaf Ramazan, Birinci Baskı, Beyrut 1423/2003, s. 122.

¹⁴ Bahauddin zade, Muhyiddin Muhammed b. Bahaidin, *el-Kavlul-fasl şerhül-fıkhil-ekber*, thk. Refik el-Acem, Daru'l-muntehab el-arabi, 1. Baskı, Beyrut 1418/1998, s. 159.

¹⁵ Eş'arî, *Kitabu'l-Luma'*, s. 149; Bahauddin Zade, Age., 159; İbrahim Özdemir, "Eş'arî'lerde Kelâmî Ta'lîl", *BÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, s. IV, 2014/2, ss. 53-69, s. 55.

¹⁶ Cürçânî, *et-Tarifât*, s. 41.

gerçekleştirdiği Allah'ın yarattığı bir arazdır" veya "canlıların fiillerini yapmasına ve terk etmesine imkân veren bir sıfattan ibarettir."¹⁷ Kudreti ve istitâati aynı anlamda değerlendiren Kadı Abdulcebbar ise kudreti; "cisimde var olan, kulun fill ve tasarrufta bulunmasını geçerli kılan, kişinin durmasına karşılık hareketliliğine yahut oturmasına karşılık ayakta durmasına imkân veren bir mana"¹⁸ olarak tanımlamaktadır. Kadı Abdulcebbar bu tanımlıyı yaptıktan sonra kudretin, Allah tarafından kulun isyan etmesi için değil itaat etmesi için onun nefesine yerleştirildiğini belirtmektedir. İtaat etmesi halinde kendisine yüksek makamlar elde edeceğini, isyan etmesi halinde sorumluluğun kulda olacağını ve cezasının verileceğini vurgulamaktadır. Ayrıca Kadı, kudretin insan eli gibi bir uzuv veya bıçak gibi bir alet hükmünde olduğunu¹⁹ da ifade etmektedir. Güç yetirme, mükellefin yükümlülüklerinin gereğini meşakkat ve sıkıntı olmadan yerine getirmesi, sorumluluğunu ifa edebilmesi anlamlarına gelirken aynı zamanda organların sağlam ve bu organların afetlerden uzak olması anlamına da gelmektedir.²⁰ Kısaca ifade etmek gerekirse istitâat teklifin sıhhatinin en temel koşuludur.²¹ Kalamî ekollerin istitâat/kudrete ilişkin değişik tanımlamaları, fiilin failini belirlemede önem arz etmektedir. İstitâatin fiille beraber mi veya fiilden önce mi olduğu teklîf-i mâ lâ yutâkın izah edilmesinde kalamî ekollerin önemle üzerinde durdukları bir husustur ve bu husus, ileriki sayfalarda izah edilecektir.

Teklîf-i mâ lâ yutâk: İslam düşüncesinde, özellikle fıkıh ve kalam literatüründe, güç yetirelemeyen şeylerin insana teklif edilmesini ifade eder. Kişinin, yapılması mümkün olmayan işleri gerçekleştirmekle yükümlü kılınması, *teklîf-i mâ lâ yutâk* kategorisinde değerlendirilmektedir.²² Mükellefin yükümlülüğünün gereğini yerine getirecek imkâna ve kudrete sahip bulunmaması, onun *teklîf-i mâ lâ yutâk* kabilinden bir şeyle yükümlü tutulduğunu ifade eder. *Teklîf-i mâ lâ yutâka*; iki zıddı bir araya getirmek, bir kimsenin aynı anda birkaç yerde bulunması, bir cismin yoktan yaratılması, araçsız havada uçulması gibi durumlar örnek olarak verilebilir.

Teklifin meşakkatle ilgisinin bulunduğu, sorumluluk ve yükümlülüklerin bazı meşakkatleri barındırdığı açıktır. İnsanın mükellefiyetlerini ifa etmesi için düşünsel ve fiziksel olarak bu yükümlülükleri, başka bir ifadeyle meşakkatleri yerine getirebilecek durumda olması ve bu meşakkatleri aşacak kudrete sahip olması gerekir.

¹⁷ Cürçânî, *et-Ta'rifat*, s. 41; Kadı Abdulcebar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 393.

¹⁸ Kadı Abdulcebar, "el-Muhtasar fi usulî'd-dîn," *Resâil fi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk: Muhammed Ammare, Kahire 1983, s. 246; Aynı eserin Türkçe çevirisi; *Mu'tezile'de Din Usûlü*, Çev. Murat Memiş, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 98.

¹⁹ Kadı Abdulcebar, *A.g.e.*, s. 246.

²⁰ Semih Dugaym, *Mevsuatı mustalahati'l-Eş'arî ve'l - Kadı Abdulcebar*, Mektebetü Lübnan naşirun, Birinci Baskı, Beyrut 2002, s. 10.

²¹ Muhammed Salih b. Ahmed el-Çursî, *Menhecü'l-Eşaireti fi'l-akideti beyne'l-hakaiki ve'l-evham*, Daru'l-Kadiri, Dimeşk 2008, s. 192.

²² Cüveynî, *Akidetü'n-Nizamiyye fi erkani'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Zahid Kevseri, Mektebetü'l-Ezheriyyeli't-Turas, 1992/1412, s. 42, 55.

Bu kavramsal çerçeveden sonra, Allah'ın kudreti ve adaleti bağlamında teklifin ahlakî temelini nasıl ele alındığına ve ilâhî fiillerin ahlaka konu olma meselesine değinilecektir. Teklife ilişkin temel bir çerçeve oluşturduktan sonra *teklif-i mâ lâ yutâkı* ahlakî bir problem olarak değerlendirmeye, bu teklifin caiz/mümkün olup olmadığını, hangi şartlarda mümkün olduğunu ve böyle bir teklifin ahlakîliğini irdelemeye çalışacağız.

1. Teklifin Ahlakî Temeli

Teklif kavramının içerdiği temel unsurlar; “teklif eden” Allah (*mükellif*), “teklife muhatap olan” insan (*mükellef*) ve “teklife konu olan” yükümlülüklerdir (*mükellefünbih*). Teklifin sahih olabilmesi için mükellif, mükellef ve mükellefünbihte bazı nitelik ve şartların bulunması gerekmektedir. Teklifin geçerli oluşunun koşulları hususunda İslam âlimleri birbirlerine yakın görüşler serdetmektedirler. Buna göre mükellif olan Allah, mükelleflere, yükümlülüklerin üstesinden gelebilecek bilgi, irade ve kudret imkânı vermektedir. Mükellefin teklifi yüklenmesi, kendisinde veya kendisi dışındakilerde ilahi emirleri gerçekleştirme, kendisini ve çevresini değiştirme kabiliyetine sahip olma imkânı ile anlamlı olabilir.²³ Bu imkânı ortaya çıkaracak ilk koşul, güç/kudrettir. Bu kudret failine fiilin aidiyetini kazandırır. Ancak bu durumda fiilin öznesi ve ahlakî sorumlusu insan olur.

Cüveynî (ö.478/1085), teklifin aklen mümkün ve geçerli olmasını sağlayan dört ana koşuldan bahsetmekte; ancak dördüncü koşulu gerekli görmemektedir. Bu koşullardan *birincisi*; kuldaki kudret ve onun fiile etkisinin bulunması, *ikincisi*; teklife muhatap olanın teklif esnasında akli yetiye sahip olması, teklifi kavraması, *üçüncüsü*; emredilen şeyin gerçekleştirilmesinin mümkün olması, *dördüncüsü* ise; teklifin sonucunda sevap ya da ceza bulunmasıdır.²⁴ Ona göre teklifin ne olduğu anlaşılmazsa bu tıpkı hayvan ve cansız varlıklara yapılan teklif gibi olur ki, bu da *teklif-i mâ lâ yutâkı*dir. Aynı şekilde gerçekleşmesi mümkün olmayan teklif; iki zıddın birleştirilmesi ve bir varlığın aynı anda iki yerde bulunmasının imkânsızlığı gibi durumlar teklife konu olmazlar. Cüveynî'nin bu değerlendirmeleri ile Mu'tezile'nin teklifin sıhhatine ilişkin değerlendirmelerinin içerik açısından paralellik arz ettiği söylenebilir.

İmam Gazzâlî de teklif kapsamına giren fiiller için bazı şartları gerekli görmektedir. Bunlar; fiilin meydana gelmesinin mümkün olması (*sıhhatü hudusihî*), kulun iradesiyle fiilin kesbedilmesinin uygun olması, emredilen fiilin ya akıl ya da nasla bilinir olması ile fiilin vukuunun irade sebebiyle tâat olarak gerçekleşmesidir. Gazzâlî bu şartlara değindikten sonra *mükellefün bihin* hudusunun mümkün olmasını gerekli görmeyen ve *teklif-i mâ lâ yutâkı* mümkün

²³ İsmail R. Faruki, *Tevhid*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s 23; Ebu'l-Mu'în en-Nesefî de kudreti bir “imkân olma hali” olarak nitelermekte; başka bir ifadeyle, “gerçekleşmesi mümkün ama henüz gerçekleşmemiş olan”, başka bir ifadeyle henüz varlık sahasına çıkmamış olması demektir. Bkz. M. Sait Yazıcıoğlu, *Mâtürîdî ve Nesefîye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1997. s. 86.

²⁴ Cüveynî, *Akidetü'n-Nizamiyye*, s. 42, 55.

gören bir topluluğun bulunduğunu, İmam Eş'arî'nin (ö. 324/935) de bu görüşe mensup olduğunu ifade etmektedir.²⁵

Mu'tezile'ye göre ise, teklifin geçerli ve mümkün sayılabilmesi için mükellefin eylemine güç yetirmesi, bunu yapacak imkâna sahip olması ve eylemin mahiyetini bilmesi gerekir. Bu unsurlardan biri olmadan yapılan teklif, güç yetiremeyen teklif (*teklîf-i mâ lâ yutâk*) kabilinden olur ve böyle bir teklif sahih değildir.²⁶ Teklifin sahih olması ancak failin fiili gerçekleştirme (*ahz*) ve terk edebilme (*terk*) kudretine sahip olmasıyla mümkündür.²⁷ Teklife muhatap olan insanın övgü ve sevabı hak etmesi için, fiilin, failin irade ve kudretiyle gerçekleşmesi ve fiilde belli yönlerin bulunması gerekir. Şayet teklif edilen eylemde iyi yönler varsa ve fail de bu eylemi gerçekleştiriyorsa sevabı, aksi takdirde cezayı (*ikabı*) hak eder.²⁸

Teklif, fiilin ifasına yönelik engellerin kaldırılması ve mükellefin fiillerini kendisine ait irade, kudret ve bilgisiyle gerçekleştirilmesi durumunda ahlakî bir zemin/nitelik kazanacaktır. Teklif kişinin tercihini kötü ve iyi arasında hiçbir dış etkene maruz kalmadan gerçekleştirilmesi durumunda makuliyet kazanır.²⁹ Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse teklifin ahlakî olması, mükellefin herhangi bir zorlama ile karşılaşmaksızın tercihte bulunması ve fiilini yerine getirmesiyle mümkün olabilir.

Yazı yazma bilgi ve kudretine sahip olmayan birisinden yazı yazmasını istemek ne kadar akla ve gerçeğe aykırı (*abes*) ise, Allah'ın yükümlü tuttuğu insanı, hakikati anlama yetisiyle (*akıl*), doğru veya yanlış tercih etme iradesiyle ve tercihini meydana getirecek kudretle donatmaksızın imtihana tabi tutması da o kadar akla ve gerçeğe aykırıdır. Allah'ın akla ve gerçeğe aykırı işler yapması düşünülemeyeceğinden, teklifin de imkân dâhilinde olmaması düşünülemez. Varlıklar içerisinde teklife muhatap olan insanoğlu, Allah'ın kendisine vermiş olduğu imkân (temkin) ve lütuf ile imtihan/ibtıla sahasına çıkmıştır.

Mutezilî anlayışa göre bir fiilin sıhhatini, başka bir ifadeyle ahlakiliğini sağlayan koşulları; failde fiile yönelme iradesi (*kasd*), bilgi ve zan gibi yönlendirici (*devâi*) bir nedenin bulunması, failin fiilde bulunma yeterliliğine ve gücüne sahip olması (*istitâat/kudret*) ve fiili gerçekleştirmeye engel bir durumun olmaması³⁰

²⁵ Gazzâlî, *el-Mustasfa minilmi'l-usûl*, I, thk. Muhammed Yusuf Necm, İkinci Baskı, Daru's-sadr, Beyrut 2010, s. 102. İmam Gazzâlî, Eş'arî'nin bu görüşlerinin iki yönüne işaret etmektedir. Bunlardan birincisi, istitâatin fiille beraber olması nedeniyle oturanın ayağa kalkmaya kadir olmadığıdır. İkincisi ise hadis bir kudretin makdurun meydana gelmesinde bir tesiri yoktur, bütün fiiller ilahi kudretle olur. Ayrıntılı bilgi için bkz. *el-Mustasfa*, s. 102.

²⁶ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: et-Teklîf*, XI, thk. Muhammed Alî en-Neccâr ve Abdulhalîm en-Neccâr, edt. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin, Yayın Evi yok, Kâhire, tsz. s. 367-372; *Şerhu'l-Usûl'l-hamse*, s. 401,510-512; *el-Muhît bi't-teklîf*, Dâru'l-Mısıryye, Kahire, tsz, s. 11-12.

²⁷ Kadı Abdulcebbar, *el-Muhît*, s. 11-12.

²⁸ Kadı Abdulcebbar, *el-Muhît*, s. 13.

²⁹ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XI, s. 400, Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâ'iler'in Kelâm Sistemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005, s. 268-269.

³⁰ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: et-Tevlîd*, thk. Tevfik et-Tavîl ve Saîd Zâd, (ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin), Kâhire, tsz. IX, 15, 21, 132; Yunus Cengiz, *Kâdi Abdülcebbar'da Eylem Teorisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2010, s. 225; Abdullah Draz, Ahlakî vicdanın üç unsuru olarak bilmek,

şeklinde ifade etmek mümkündür. Bu değerlendirmelerinden, teklifi makul ve ahlakî kılan hususun, insanın sahip olduğu bilgi, güç, irade gibi yetilerin, herhangi bir engel ile karşılaşmaksızın özgürce kullanabilmesi olduğu anlaşılmaktadır. İnsanın eylemlerine değer katan ve onu ahlakî değerlendirmeye tabi tutan sahip olduğu bu niteliklerdir. İnsan eylemlerinin bilgi, güç ve iradeden bağımsız değerlendirilmesi teklifin ahlakî temelini ortadan kaldırır. Kadı Abdulcebbar, ilâhî iradenin insanı, gücü yetmediği şeylerle mükellef kılmasını çirkin bulur. İnsan doğasının ancak teklifi kaldırabilecek nitelikteki yapısı, teklifi aklî ve ahlakî (sahih) kılar. Teklifin makuliyetini ise; insanın teklifi yerine getirmeye gücünün yetmesi, teklifin yerine getirilip getirilmemesinde özgür ve eylemi bilme olanağına sahip olması belirler.³¹

Mu'tezileye göre kudret, fiilin sıhhat şartlarının başında gelmektedir. Kudret, fiilin yapılmasına ya da yapılmamasına, kişinin farklı tercihlerde bulunmasına imkân tanıyan bir niteliktir. Kadı'nın, "iyiye kadir olanın aynı tür fiilden kötüye de kadir olması gerekir"³² ifadesi bu duruma işaret etmektedir. Fiilin iyilik ve kötülük yönü kadirin kudretinde bir tesiri olmaz. Kadir olan hem iyilik hem de kötülük türünden fiilleri gerçekleştirme olanağına sahiptir. Kadı'ya göre, insanın bir şeyleri yapabildiğinin farkında olması, kadir olduğunun göstergesidir. İnsan sahip olduğu kudretle fiilini gerçekleştirilebildiğinin farkındadır. Bu nedenle kudret, iyiyi ya da kötüyü eşit olarak yapabilme imkânı, bir potansiyel, çoklu eşit imkân olarak nitelemek mümkündür. Bu yaklaşım, insan fiillerinin ahlakî zeminde ele alınmasına ve bu fiillerin ahlak kategorisinde değerlendirilebilmesine makul dayanaklar oluşturma çabası olarak ifade edilebilir.

Kadı Abdulcebbar'a göre fiillerin meydana gelmesinin mümkün oluşu (*sıhhatu'l-fi'l*) failinin kadir olduğuna delalet eder. Şayet fiil *sıhhatu'l-fi'l* olarak değil, zorunlu (vâcibî) olarak vuku olursa bu durum, fiil sahibinin kudret sahibi olduğunu göstermez.³³ Kudret sahibi olmak, fiilin vuku bulması açısından zorunlu bir hâl değil bir imkân hâlidir. Bu yüzden de Kadı Abdulcebbar, kudretin ölçütünü açıklarken zorunluluğu ifade eden "vuku" kelimesini değil iradeyle mümkün olabilen sıhhat kavramını kullanmıştır. Bununla bir güç yetiren olarak insana eylemlerini özgür irade ve bilgisine göre gerçekleştirme imkânı tanımak ve eylemi bir bütün olarak öznesine has kılarak dini ve ahlakî sorumluluk yüklemek istemiş olabilir.

Teklifin bilinmesinin imkânı hususunda kelimacılar farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mu'tezilî ve Mâtürîdî âlimler insanın, fiili yapmadan önce, onun iyi veya kötü, faydalı ya da zararlı olduğu hakkında bir bilgiye sahip olduğu

istemek ve hareket etmeyi saymaktadır. Bkz. Abdullah Draz, *Kur'an Ahlakı*, Çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 135. Bu tasnif, Kadı Abdulcebbar'ın ahlakî fiilin temeli olarak saydığı bilgi, irade ve güce karşılık geldiği söylenebilir.

³¹ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XI, 482.

³² Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: et-Ta'dil ve't-tecvîr*, thk. Mahmûd Muhammed Kâsım, ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin, Kâhire, tsz, VI/1,129.

³³ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 151-152.

görüşündedirler. Mu'tezile, Allah'ın akla aykırı bir şeyi emretmeyeceğini yahut varlıkların iyiliğini varsaymaksızın bir şey yapmayacağını ileri sürmektedir. Aksi takdirde bu bir ölçüde O'nun adalet ve hikmetine halel getirecektir.³⁴ Bu sebeple onlar, gerek varlık ve gerekse bilgi açısından tevhid ve adalet konularını akılla ilişkili görmüşlerdir. Mu'tezile ekolü, insanın akfî yetkinliği ile fiilde var olan değeri bilmesi, bilgiye istinaden değer üretmesini ilâhî irade ve kudrete aykırı değil, ilâhî iradenin bir gereği olarak değerlendirmektedir. Kadı Abdulcebbar bu konuyu şöyle dile getirmektedir: “Fiillerde mubah, mahzur, nedb ve vacip bulunması gerekir. Bunların hepsi için akıllarda zorunlu olarak bilinen bir asıl vardır. Bu, ayrıntılı (tafsîli) ya da (bir)bütün, (cümleten) olarak bilinir. Daha öncede belirttiğimiz gibi zulmün ve yalanın kötü oluşu zorunlu olarak bilinir. Vaciplerden birçoğunun vacip, müstahsen olan birçok şeyin mendub olması da böyledir.”³⁵ Bu değerlendirme, iyi ile kötünün, vahiyden bağımsız olarak aklen bilinebileceğini ifade ettiği gibi, teklîf-i mâ lâ yutâkın da aklen kötü olduğunu ifade etmektedir.

Lütfun teklif açısından zorunlu bir unsur olup olmadığı Mu'tezilî düşüncede tartışılmıştır.³⁶ Mutezili düşünür Ebu Ali Cübbâî (ö. 303/916), lütfu, teklifi hasen/ahlakî kılan zorunlu bir unsur olarak görürken oğlu Ebu Haşim Cübbâî (ö. 321/933) teklifin hasen/ahlakî olması için lütfu zorunlu görmemektedir. Ebu Ali'ye göre, Allah'ın teklife muhatap kıldığı insanı neyle yükümlü tuttuğunu ona bildirmesi (*ibâne*) ve bildirdiği teklifi yapacak imkân vermesi (*temkîn*) gerekli olduğu gibi, ona lütufta bulunması da gereklidir. Ebu Haşim'e göre ise, teklif hasen koşullarla gerçekleştiğinde, lütfu ve temkinin vucubiyetini gerektirir. Ancak o, teklifin lütfu ve temkin ile hasen olabileceğini kabul ettiği gibi bunlardan biriyle de hasen olabileceğini de kabul etmekte ve bunun *ibane* içinde geçerli olduğunu ifade etmektedir.³⁷ Kadı Abdulcebbar da lütfu temkinden dolayı zorunlu görmektedir. Başka bir ifadeyle ona göre lütfu gerekli kılan şey tekliftir. Tekliften sonra gerçekleşen lütfu, teklifi ahlakî kılmaz.³⁸ Kadı Abdulcebbar, lütfu zorunlu görenleri lütfu yanlıları (*ashabu'l-lütfu*) ve aslahı zorunlu görenleri aslah yanlıları (*ashabu'l-aslah*) diye adlandırmaktadır.³⁹ Cübbâî'ler ve Kadı Abdulcebbar, aslahı mutlak anlamda Allah'a vacip görmezler, ancak insanları sorumlu tuttuğu

³⁴ Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul 1998, s. 66.

³⁵ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdî: eş-Şer'iyât*, (ed. Tâhâ Hüseyin), Kâhire, tsz. XVII, 145-146; Benzer değerlendirmeler için bkz. a.m.f., *el-Muğnî*, VI/1, s. 57.

³⁶ Lütfu kavramı kelâmî terminolojide, insanın kendi iradesiyle Allah'a iman edip buyruklarına uymasını kolaylaştıran ilahî fiil anlamında kullanılmaktadır. Mu'tezile ekolü, hicri II. yüzyıldan sonra “vucûb ‘alallah” anlayışlarına bağlı olarak lütfu kavramına sıklıkla müracaat etmişlerdir. İyi fiillere yaklaşım ve kötü fiillerden uzaklaşım lütfu şeklinde ikiye ayırmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. İlyas Çelebi, “Lutuf”, *DİA*, XXVII/239-241, 2003.

³⁷ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-âdî: el-Lutuf*, thk. Abu'l-Alâ Afifi, ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin, Yayın Evi yok, Kâhire, tsz, XIII, 70.

³⁸ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğnî*, XIII, 70; Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e.*, s. 295-297.

³⁹ *Ashâbu'l-lutuf*: Başını Bağdat Mu'tezilesinden Bişr b. Mutemir'in çektiği bu görüşe göre, lütfu ve aslah Allah'a vacip değildir. Ona göre aslahı kabul, Allah'ın kudretine sınırlama getirir ve lütfu vacip olsaydı, ona isyan eden kimse olmazdı. *Ashâbu'l-aslah*: Nazzam, Cahiz ve Esvari gibi Mutezili düşünürlere göre insan için en yararlı (aslah) olanı yaratmak Allah'a vaciptir. Allah'ın tüm eylemleri aslah olduğu için, lütfu, teklif ve yaratmayı da Allah'a vacip görmüşlerdir. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hulusi Arslan, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi*, Basılmamış doktora çalışması, Kayseri 1999, s. 122-123; Basra ve Bağdat Mu'tezilesinin aslah ve aslah meselesindeki düşüncelerini öğrenmek için bkz. Orhan Şener Koloğlu, *a.g.e.*, s. 312-322.

konularda Allah'ın en uygun olanı yapması gerektiğini savunurlar. Kadı'ya göre vacip eylem, yapılmadığı zaman yergi gerektirmektedir. Allah'ın yergi gerektirecek eylemleri, teklifin sıhhati için gerekli olanları yapmadığı eylemlerdir. Allah'a vacip olan eylemler, teklifin ifasını sağlayacak imkânlar vermesi (*temkîn*), lütufta bulunması, mükâfatı hak edeni mükâfatlandırması, eylemlere karşılık/sevap vermesi gibi eylemlerdir.⁴⁰ Görüldüğü gibi Allah'a vacip (zorunlu) olan eylemler, teklifin mevcudiyeti ile var olmaktadır. Şayet teklif olmasaydı insanlara lütufta bulunmak Allah'a zorunlu/vacip olmayacaktı. Buradaki zorunluluktan maksat, ontolojik bir zorunluluk değil, ahlakî bir zorunluluktur.

“Allah'a, sadece kullarına sorumluluklarını yerine getirebilmeleri için imkân verme (*temkin*), lütufta bulunma, hak edene sevap verme ve çekilen ıztıraplardan dolayı karşılığını verme gibi tekliften dolayı gerekli olan şeyler vaciptir.”⁴¹

Ebu Ali Cübbâî'nin şu ifadeleri teklifin ahlakî bir zeminde olması gerektiğini açık bir şekilde ifade etmektedir.

“...Allah, insanların hem şer'î hem de aklî yükümlülükleri yerine getirmelerini ve kötü eylemlerden sakınmalarını vacip kılmıştır. Bununla beraber onlarda kötüyü karşı bir istek ve iyilikten tikslenme doğası da yaratmıştır. Bu yükümlülüklerle karşı Allah'ın insana yeterince akıl, yeteri kadar kanıt, güç ve araçlar vermesi “vaciptir/zorunludur. Öyle ki insan, Allah'ın emrettiğini yerine getirirken önüne çıkan engelleri kaldırabilsin. Ancak bu durumda insan, işlerini yükümlülüğe uygun olarak yerine getirebilir ve böylece sakındırılan kötülüklerden sakınmak ona ‘vacip’ olmuş olur.”⁴²

Kelam disiplininde *teklîf-i mâ lâ yutâk* meselesi birçok açıdan ve farklı kavramlarla tartışılmıştır. Teklif konusu, Allah'ın iradesi, kudreti, adaleti ile teklifin makuliyeti ile insanın teklife güç yetirmesi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Allah-insan ilişkisi ahlakî bir temele mi yoksa tamamıyla ilâhî iradenin (*keyfe mayeşâ*) tasarrufuna mı dayanmaktadır. Eğer *keyfe mayeşâ* olursa bu ilişki adalet ve zulüm bağlamında nasıl ele alınmalıdır. Kelamî ekollerinin bu konu hakkındaki değerlendirmelerini ele alacağız. Buna geçmeden önce Allah ile insan arasındaki ilişkinin ahlakî temelde ele alınıp alınmayacağına işaret etmenin yararlı olacağı kanısındayız.

2. İlahi Fiillerin Ahlaka Konu Olması

Bir fiilin ahlaka konu olabilmesi için belli bazı niteliklere sahip olması gerekir. Bu nitelikler; fiilde bir amaç, anlam ve onu yapmaya yetecek kudret/güç bulunması ile fiilin kendisi dışındaki varlığa yönelik olması sayılabilir. Ahlakî

⁴⁰ Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-Aslâh, istikkâku'z-Zemm, et-Tevbe*, thk. Mustafâ es-Sakâ, (ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin), Kâhire, 1965, XIV, 53; Hulusî Arslan, a.g.e., s. 124.

⁴¹ Kadı Abdulcebbâr, *el-Muğnî*, XIV, s. 53, Metin Özdemir, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Kitaplığı, İstanbul 2001, s. 57, 60.

⁴² Şehristânî, Ebu Feth M. b. Abdülkerim b. Ebi Bekr Ahmed, *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, Thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur, Daru'l-Marife, Beyrut 2001, I, 95.

yargılar; bir bireyin eylemini, diğer bireylerin yarar veya zararını, ilgi ve niyetlerini gözetererek değerlendiren yargılardır. Eylemin doğruluğu ve yanlışlığı sadece faili için değil, başkalarının yararlarını da önplana çıkaracak yargılardır.⁴³ Bu değerlendirme bağlamında ilâhî fiilleri ele aldığımızda Allah'ın müstağni oluşu, bütün fiillerinde kendisine değil, kendisi dışındaki varlıklara dönük bir fayda içerdiğinden tüm fiilleri iyidir ve iyi olduklarından dolayı ahlakî olarak övgüyü hak ederler.

Allah hakkında bilgi sahibi olmanın imkânı, onun isimleri, sıfatları ve fiilleri üzerinden mümkün olabilmektedir. İslam kelamında ilahî sıfatların tevkifi mi yoksa kıyasî mi oldukları yoğun bir şekilde tartışılmıştır. Müslüman kelamcılarının ulûhiyet tasavvurlarının temel tutumu takdis ve tenzih olmuştur. Bununla birlikte takdis ve tenzih biçimlerinde farklılaşmışlardır. Selef ve Eş'arî âlimler, sıfatların tevkifi olduklarını, Kitap ve Sünnet'in bildirdiği isim ve sıfatların Allah için kullanılabilceği yönünde bir tutum almışlardır. Mu'tezile ise Allah'ın, özelde insana ve genelde mahlûkata, teşbih edilebilecek nitelemelerden tenzih edilmesini bir yöntem olarak benimsemiştir.⁴⁴ Mâtürîdî, Allah'ı cisim ve sair varlıklara benzetmekten nefy edilmesi gerektiğini vurgulamakta; ancak yaratıcıyı bilme ve tanımanın dış âleme nispet edilebilecek bir mana ve sıfat ile mümkün olabileceğini vurgulamaktadır.⁴⁵ Mu'tezile'nin büyük çoğunluğu, Mürcie'den olan Kerramiyye, Eş'arî'lerden Bakîlânî (ö. 403/1013) hatta selefilere Ebul Ya'la el-Ferra (ö. 458/1066) akıllı bir lafzın Allah için sabit olduğuna delalet ederse, o lafzı Allah için kullanmanın caiz olduğu görüşündedirler.⁴⁶ Bu yaklaşımdan hareketle Allah'a veya fiillerine iyi, doğru, güzel, gibi ahlakî nitelikleri atfetmenin mümkün olduğu söylenebilir.

Ancak Allah için ahlak ibaresini kullanmak rahatsız edici ve yanlış anlamları vehmedici gibi durmaktadır. Ahlakın mizaç ve huy boyutunun yanında sonradan kazanılmış, eğitimle elde edilmiş bir yönü de bulunmaktadır. Bu anlam Allah için düşünülemez. Zaten ne Mu'tezile ne de Ehl-i sünnet böyle bir kavramı kullanmıştır. Ancak ahlaktan kasıt; doğru ve güzel fiillerin vukuu ise, ilâhî fiillerde bir gaye ve sebeplilik varsa ve bu fiiller de adalet sıfatına uygun olarak gerçekleşiyorsa, bu ilâhî fiiller ahlakî olarak değerlendirilebilir mi?⁴⁷ Ekollerin ilahî

⁴³ Delius, Harald, "Etik", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, Çev. İnkılap Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007, s. 333-334.

⁴⁴ Aruçi, Muhammed, "el-Esma ve's-sıfat fima beyne ulemai's-selef ve ehli'l-'tizâl", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1997, sayı: 1, s. 31-46, s. 33; Sıfatların tevkifi ya da kıyasî olduklarına ilişkin tutum alanların görüşlerinde bir geçişkenlik olduğu, tevkifi olduklarına taraftar olanların zaman zaman kıyasî sıfatlar kullandıklarını, kıyasîye taraftar olanların hem nassî hem de Allah'ın şanına uygun bir niteliği hedeflediklerini ifade edebilir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Orhan Ş. Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîflik-Kıyâsîlik Problemi: Fahreddin er-Râzî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2004, s. 231-251.

⁴⁵ Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Kitabu't-tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İrşad ve Daru's-sadr, İstanbul, Beyrut 2007, s. 89-92.

⁴⁶ Fahreddin er-Râzî, *Kitabu levâmî' el-beyyînât şerhi esma'llahî ve's-sıfat*, thk. Birinci Baskı, Mısır 1323, s. 18; Fahrettin er-Râzî, her ne kadar sıfatların tevkifi olduğunu ifade ediyorsa da naslarda Allah için varid olan nitelendirmeleri kullanmanın doğru olmadığına dikkat çekmektedir. Yapılan nitelemenin mana açısından ulûhiyet tasavvuruna aykırı olmaması gerektiğine, tazim ve edebi içermesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. A.g.e., s. 35; İlhami Güler, *Allah'ın Ahlakiliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002, s. 45.

⁴⁷ Bkz. Güler, a.g.e., s. 49.

fiilleri değerlendirirken kullanmış olduğu kavramlardan ve bu kavramlara getirmiş olduğu izahlardan buna ilişkin bir takım çıkarsamalar yapılabilir. Burada kısaca Mu'tezile ve Ehl-i sünnet ekollerinin yaklaşımlarına yer verilecektir.

Mu'tezile ekolünün adalet, hikmet, kudret, husn ve kubh meseleleri bağlamında yaptıkları değerlendirmeler; Allah-insan ilişkisine akli bir temel arayış olarak görmek mümkündür. Şayet bu değerlendirmeler bir arayış olarak görülürse, o zaman bunun teklife akli/ahlakî zemin hazırladığı söylenebilir. Onlara göre teklife muhatap olmanın belli bazı şartları vardır. Bu şartlar teklifin bilinmesi ve ifası için güç, teklifin bilinmesi ve bunlara bağlı olarak irade edilmesi, başka bir ifadeyle akli bir şekilde teklifi gerçekleştirme imkânıdır. Aynı şekilde yükümlülüğün yerine getirilmesi için lütufların sağlanmasını da gerekli görmektedir. Bu yöndeki izahlardan Mu'tezile ekolü'nün, ilâhî fiilleri ahlakî çerçevede tuttukları söylenebilir.⁴⁸ Mu'tezile'nin tevhid ve adalet merkezinde geliştirdikleri ulûhiyet tasavvuru, onun birliğine ve adaletine hanel verecek her türlü nitelemeden tenzih etmelerini beraberinde getirmiştir. Alîm, hakîm, âdil, müstağni olan Allah'tan doğru fiil (hasen) beklemeyi ahlakî bir zorunluluk olarak görmüşlerdir. İnsanoğluna Allah'a şükretmesinin vucubiyeti, onun yaratılanlara sunduğu karşılıksız nimetlerinden ve iyiliklerinden kaynaklanmaktadır.⁴⁹ Şayet nimet verenin bir karşılık beklentisi varsa veya fiilinde kötülük varsa bu durumda şükürü hak etmezdi ve fiili de ahlakî olmazdı. Mu'tezile'ye göre herhangi bir yarar umularak yapılan iyilikler övgü kazandıran iyilikler değildir. Dolayısıyla ahlakî iyilikler olarak değerlendirilemezler. Çıkar beklentisi içerisindeki bir esnafın müşteriye kibar davranması, gülümsemesi, vuku bulan eylemin kendisi açısından iyi ama faili açısından övgü kazandıran bir iyi değildir. Oysa Yaratıcı vermiş olduğu bütün nimetleri, imkânları hiç bir menfaat beklentisi olmaksızın verdiği için bütün eylemleri mutlak iyidir. Bu bir ihsandır. Bundan dolayı tanrı şükredilmeyi hak ediyor. Mu'tezilî düşüncedeki nimet verene teşekkür etmenin zorunlu olması (şükürü'l-mün'imi vacibun) ilkesi, Allah'ın in'am (nimet verme), ihsan ve ikramının bir beklenti olmaksızın gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır.

Ehl-i sünnet, Allah'ın fiillerini ahlakî değerlendirmeye tabi tutmayı yakışık ve doğru bulmamaktadır. Onlara göre ilahi fiilleri ahlaka konu etmek, kulun haddini aşması, yaratıcıya karşı aczini itiraf etmemesi olarak algılanmaktadır. Eş'arilere göre, Allah'ın fiillerinde gaye (ğaraz) ve sebeplilik aramak doğru değildir. Allah'ın bir fiili belli amaç ve maslahatları gözeterek yapması, belli bazı nedenlere bağlı olarak fiilini işlemesi zatı açısından bir eksiklik olarak telakki edilmektedir.⁵⁰

⁴⁸ Benzer değerlendirmeler için bkz. Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XIV, 53; Metin Özdemir, *a.g.e.*, s. 60.

⁴⁹ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 77.

⁵⁰ Bkz. Şehristani, Abdülkerim, *Nihayetu'l-ikdâm fi ilmi'l-Kelam*, Mektebetu's-Sakafeti'd-Diniyye, y.t., Zahir/Mısır, s. 397-400; Fahreddin er-Râzî, (606), *el-Erba'in fi Usûli'd-Din*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekâ, Daru'l-Ceyl, Birinci baskı, Beyrut 2004, s. 240; Amîdî, *Ebkârü'l-efkâr fi usulî'd-din*, thk. Ahmed Ferid Mezîdî, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut 2003, I, 580-595; Güler, *a.g.e.*, s. 49.

Ahlakî bir değerlendirme ancak bir “ilişki” durumunda mümkündür. İslam kelamı ve düşüncesi Allah merkezlidir. Toshihiko Izutsu, Allah ile insan ilişkisinin dört şekilde vuku bulduğuna vurgu yapmaktadır. Bunlardan *birincisi*, yaratıcı ile yaratılanın ilişkisini ifade eden *ontolojik ilişki (ontological relation)*, *ikincisi*; Allah’tan insana, yukardan aşağıya (tenzil, vahiy) insandan Allah’a, aşağıdan yukarıya doğru (namaz, dua) kurulan *iletişimsel ilişki (communicative relation)*, *üçüncüsü* Allah’ın mutlak hükümrana ve kudretine karşı ona mutlak boyun eğen kul ilişkisi olarak nitelen *rab-abd/efendi-köle ilişkisi*dir (*Lord-servant relation*). *Dördüncüsü* ise; Allah’ın iyi, merhametli, affedici, ihsan sahibi oluşu ile O’nun şedidü’l-ikâb (azabı şiddetli), zü’n-tikâm (intikam sahibi olması), mutlak adalet sahibi oluşuyla insan açısından bu iki yöne tekabül eden şükür/takva ve küfür durumundan doğan *ahlakî bir ilişki (ethical relation)*dir.⁵¹ Bu ilişki biçimlerinde bilinçli ve iradi bir boyut bulunmaktadır. Bilinçli ve iradi bir ilişkinin bulunduğu yerde ahlak söz konusudur. Ahlakî değerlendirme bilgi, irade ve kudret sahibi bir varlık olan her özne için mümkündür. Bu temel yaklaşım esas alındığında Allah’ın evrene, insanlara dönük iradesi, fiilleri ve bizden bekledikleri de ahlakî bir değerlendirmeye alınabilir. Âdil ve hakîm bir Allah’a yakışan kullarına ve mahlukatına karşı şefkat ve sevgi ile muamelede bulunması, mükellef tuttuğu hususlarda kullarına imtihanı kolaylaştıracak imkanları ve araçları vermesidir. İlahi vahye dayalı dinlerde insanın özgür irade sahibi olması, Allah insan ilişkisinde ahlakî bir ilişkinin varlığını göstermektedir.⁵² Aynı şekilde insanların yaratıcıya karşı şükran duygusu içerisinde olması, hamd ve tesbih etmesi, ona ibadet etmesinin gerekli oluşu hem dini hem de ahlakî bir beklentidir. İnsanın sadece Allah’la ilişkisi değil kendisi dışındaki bütün varlıklarla, doğayla, canlı ve cansız olan her şeyle ilişkisi ahlakî değerlendirmeye alınabilir.

Ahlakî bir öğreti şu üç temel fikre dayanmaktadır: Yükümlülük, sorumluluk ve müeyyide. Yükümlülük ahlakî sistemin üzerine tesis edildiği asli temeldir.⁵³ Sorumluluk ancak yükümlülüklerin varlığıyla anlam kazanmakta, müeyyide ancak yükümlülüklerin varlığıyla mümkün olabilmektedir. Ahlak ile hukuk arasındaki yakın ilişki, insan fiillerini konu edinmesinden kaynaklanmaktadır. Haklı-haksız, hak-haksızlık yüklemelerini bir faaliyete yüklemekten düşünmek mümkün değilse, iyi-kötü, iyilik-kötülük gibi ahlakî değerleri de bir faaliyete yüklem yapmadan düşünmek mümkün değildir.⁵⁴ Ahlakî değerler veya ahlakî değer yargıları ancak bir fiil, etkinlik, iradi ve bilinçli bir ilişki üzerine inşa edilebilirler. İlahi adaletin bir gereği olarak va’d ve va’id, mükâfat ve ceza, sevab ve ikâb kavramlarının kullanılması da iradi ve bilinçli fiillere ilahi bir yargılamanın hükmü olarak değerlendirilebilir. Bütün bunlar ancak adalet düşüncesiyle anlamlı bir zemin bulmaktadır. Mu’tezile’nin teklif anlayışı, insanın yükümlülüğünü sürekli ilahi

⁵¹ Toshihiko Izutsu, *God and Man in The Qur’an*, Tokyo 2008, s. 77-78.

⁵² Güler, a.g.e., s. 14.

⁵³ Kasım Turhan, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996, s. 23; Abdullah Draz’ın *Kuran Ahlakı* adlı çalışmasında bu bağlamda bir işleyiş var. Bkz. A.g.e., s. 3.

⁵⁴ Kasım Turhan, a.g.e., s. 23.

adaletin gereği olarak va'd ve va'îd ekseninde ele alması ile insanın bilgi, irade ve kudretiyle birlikte değerlendirmesi bu yaklaşımın bir sonucu olarak okunabilir.

İlahi fiillerin ahlaka konu edinebileceğine, teklifin akli ve ahlakî bir nitelikte olması gerektiğine ilişkin bu değerlendirmelerden sonra Allah'ın fiillerinde *teklifi mâ lâ yutâk*ın imkânına ilişkin kelimî ekollerin görüşleri ve buna ilişkin dayanaklarını görmeye gayret edelim.

3. Teklîf-i Mâ Lâ Yutâk'ın İmkânı

Kelamî ekollerin ulûhiyet tasavvurları, onların kelimî görüşlerine; evren, eşya ve insanla ilgili yaklaşımlarına temel dayanak ve çerçeve oluşturmaktadır. Kelamcıların *teklîf-i mâ lâ yutâka* ilişkin tutumları da ulûhiyet anlayışları çerçevesinde belirlenmiştir. Kelamcıların ulûhiyet anlayışları tenzih ve tesbih anlayışı ekseninde şekillenmiş, güç yetirilemeyen şeyin teklifi konusu bu anlayış ekseninde tartışılmıştır. Bu konuda iki temel yaklaşımdan bahsedilebilir. Biri sınırlı da olsa *teklifi ma la yutâka* imkân tanıyan Eş'arî yaklaşım diğeri ise buna imkân tanımayan Mu'tezilî, Mâturîdî, Şîî gelenekteki itizâlî/adlî yaklaşımdır.⁵⁵ Bu iki yaklaşımda da ekollerin temel kaygısı; her türlü eksiklikten yüce Allah'ı nefyetme hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Bir taraftan Allah'ın irade ve kudretinde bir zaaf belirtisi oluşturmamak için Sünnî (Eş'arî) tutum, diğer taraftan Allah ile zulmün bir arada var olmasına imkân vermeyen, adalet sıfatına halel getirmeme kaygısını her türlü izahlarında gördüğümüz itizâlî veya tüm ilahi fiillerin hikmete mebni olarak vuku bulduğu düşünülen Maturîdî tutum bulunmaktadır. İtizâlî/adlî tutum, *teklîf-i mâ lâ yutâka* hiçbir şekilde imkân tanımamaktadır. Ancak ilahi irade ve kudreti kelim sistematiplerinin merkezine koyan Eş'arî tutum ise nisbî/sınırlı da olsa *teklîf-i mâ lâ yutâka* imkân tanımaktadır.

3.1. İmkân Tanımayanlar

Mu'tezile, Mâtürîdiyye ve Şîâ kelamcıları, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ı aklen ve şer'an caiz görmezler. Mu'tezile'ye göre *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın gerçekleşmesi çirkin bir durumdur. Bunun Allah tarafından yapılacağını kabul etmek, Allah'ın fiillerinin çirkin, kötü, abes olduğu anlamına gelmektedir. Bu da Allah'ın fiilleri için kabul edilemez. Mâtürîdî âlimlere göre Allah'ın fiillerinde hikmet bulunduğundan *teklîf-i mâ lâ yutâk* kabilinden teklif gerçekleşmez.⁵⁶

Mu'tezile'ye göre imkân dâhilinde olmayan bir eylemin gerçekleştirilmesini talep etmenin hiçbir akli izahı yoktur. Teklifin bizzat

⁵⁵ Abdurrahim Kozalı, bu ayrımı üç olarak vermektedir. Yukarıda izah edilen iki görüşe ilaveten, "muhâl li aynihî-muhâl li gayrihî" ayrımı yapan üçüncü bir yaklaşımdan bahsetmektedir. Bu yaklaşım, Eş'arî usûlcü Âmidî tarafından dile getirilmiştir. Bu, kudret-i ilâhiye ile irade özgürlüğü arasındaki dengeye dair kaygının ürünü olarak değerlendirilebilir. Bu görüşe göre, kulların iki zıt şeyin aynı anda bir arada olması gibi bizzat (*li aynihî*) muhâl olan bir şeyle yükümlü tutulmaları imkânsızdır. Buna karşın *li gayrihî* (Âmidî'nin ifadesiyle *nisbi* olarak) muhâl olan bir şeyle yükümlü tutmak ise caizdir". Bkz. *a.g.m.*, s. 261- 265.

⁵⁶ Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Numan Ebi Abdillâh el-'Ukberi el-Bağdadi (413), *Evâilü'l-makâlât*, thk. İbrahim el-Ensari, Matbaatü'l-Mehr, 1413 ırz., s. 57; Nureddin es-Sâbuni, *el-Bidaye fi usulî'd-din*, Birinci Baskı, Dimeşk 1396/1979, s. 69.

kendisinin ifa edilebilir nitelikte olması ve teklife muhatap olanın teklife güç yetirebilmesi hem dinî referansların (sem') hem de aklın gerekli gördüğü bir özelliktir. Mu'tezile ve Şia'ya göre *teklif-i mâ lâ yutâk* gerçekleşmeyeceğini bildiren ayet Bakara suresinin 286. ayetidir. Allah'ın, güç yetirmeyen bir kimseye teklifte bulunması "Allah kimseye gücünün ötesinde bir teklifte bulunmaz" ilahi bildirisine aykırıdır. Bu ayette, istitâat kapsamında olmayan teklifin mükellef için söz konusu edilemeyeceği açıkça ifade edilmiştir.⁵⁷ Mâtürîdî-Mutezilî görüşe göre "güç yetirilemeyen şeyin teklifi"nin teklife konu olması ahlaken doğru değildir. Mâtürîdî ve Mutezilî bakış açısının bu hususta vardıkları sonuç aynı olsa da, görüşlerinin dayanak noktaları farklılık içermektedir. Mu'tezile'ye göre "güç yetirilemeyen şeyin teklifi", Allah açısından çirkin/kabih olduğu için mümkün ve ahlaken doğru değildir. Mâtürîdîlere göre ise "güç yetirilemeyen şeyin teklifi"nin ahlaken doğru olmamasının nedeni, bunun Allah'ın ilmine, hikmetine, adaletine ve kemaline aykırı olmasıdır.⁵⁸

Mu'tezile'ye göre ilahi fiillerin tümü iyidir ve kulların yararınadır. İyi olan Yaratıcı kullarını zor durumda bırakmak için teklifte bulunmaz, aksine kendilerine yapılan teklifleri kolaylaştırmak için lütuflarda bulunur. Yapılan teklifler kulların maslahatı gereğidir. Allah'ın kullarına olan yaklaşımını Mu'tezile'nin salah-aslah anlayışı çerçevesinde ele alması bu anlayışın bir sonucudur. Hatta Mu'tezile teklife muhatap olan insanın teklifin ifası için adil ve iyi olan Allah tarafından ona lütuflarda bulunulmasını gerekli görmektedir. Şayet Allah kullarına lütuflarda bulunmazsa, kulları için iyiyi isteyen-yapan bir varlık olmaktan çıkar

Kadı Abdulcebbar'a göre, "Allah adildir"den kasıt; Allah'ın bütün fiillerinin iyi olması, çirkinini yapmaması ve kendisine gerekli olan şeyleri ihlal etmemesidir. Bunun sebebi de Allah'ın, çirkin fiilin çirkinliğini bilmesi, ondan müstağni olması ve ondan müstağni olduğunu da bilmesidir. Kadı Abdulcebbar adle dair ilimler/bilgiler başlığı altında; Allah Teâla'nın bütün fiillerinin iyi olması, kabih olanı işlememesi, üzerine vacip olanı ihlal etmemesi, verdiği haberde yalan söylememesi, hükmettiğinde haksızlık etmemesi, babalarının günahlarından dolayı müşriklerin çocuklarına azap etmemesi, bir takım yalancılardan elinde mucizeleri izhar etmemesi, *kullarını güçlerinin yetmediği ve bilmediği şeylerden mükellef tutmaması*, insanların sorumluluklarının idraki içinde yaşayıp ölmesi için mükellef tuttuğu şeyleri yapabilmesine imkân ve güç vermesi ve bu teklifte bulunanın bütün bu hususları kendilerine öğreten, açıklayan ve yöneltenin" bir yüce Zât olduğunu bilmeleri" gibi hususlara yer vermektedir.⁵⁹

Mu'tezile'ye göre *teklif-i mâ lâ yutâk* kapsamındaki işlerin teklife konu olması mümkün değildir. Onlara göre Allah'ın bu tür eylemlerle insanı sorumlu tutması caiz değildir. Zira memurun emredileni yapabilmesi için, onda buna

⁵⁷ Bkz. Bakara, 2/286. Abdullah Draz, *teklifi ma la yutâk* konusunda Mu'tezile'nin Kur'an'ın metnine tamamen uyduklarını belirtmekte ve onların görüşlerini paylaşmaktadır. Bkz. a.g.e., s.60.

⁵⁸ Kozalı, a.g.m, s. 263.

⁵⁹ Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, s. 133; (Çevirisi, I, 216).

yönelik bir güç bulunması gerekir. Buradaki kudretten maksat, “sebeup ve aletlerin sağlıklı” bir şekilde olması demektir. Aynı şekilde, bu tür bir teklif Allah’ın adaletiyle uyumsuzdur. Hikmetiyle de bağdaşmaz.

Kadı Abdulcebbar, Allah’ın hitabını, “teklif içeren haber” ve “teklif içermeyen haber” diye ikiye ayırmaktadır. Emir ve nehiyeler teklif yolunu içeren haber kısmına girmektedir. İbadetlerin yapılmasını emreden ve masiyetlerden nehyeden haber bu teklif kapsamındadır. Teklif yolunu içermeyen haber de bir çeşit maslahatla teklif kapsamına girer. Örneğin Ad, Semud ve diğerlerinin helak haberleri, peygamberlerin ve daha başkalarının başından geçenler, Kur’an’ı okuyup teemmül eden insanlar için teklifi anlamasında maslahat bulunmaktadır.⁶⁰

İlahi mesaj, muhatabını hitabıyla, teklifiyle, va’d ve vaidiyle yükümlülüğe tabi tutmuştur. Kadı Abdulcebbar, hitaba muhatap olan insanoğlunun, teklifin gereğini yapabilecek yetkinliğe hem beden hem de aklen sahip olmasını gerekli görmekte olup, Allah Teâlâ’nın, teklifin gereğini yapamayan aciz bir kimseye teklif etmeyeceğinin ve taabbud talebinde bulunamayacağını aklın delaleti ile bilinebileceğini belirtir. Ona göre, akıl delalet eder ki, Allah Teâlâ âcize ve yapamayana teklif ve taabbud talebi ile hitap etmez.⁶¹ Allah’ın teklifinde bir amaç (*murad*) vardır. İlâhî hitabın emir, nehiy, va’d ve vaid içermesi bu muradın varlığını göstermektedir. Aksi durumda hitap abes olurdu.⁶² Abes bir eylem, failine göre nitelik değiştirmez. Allah’ın yapması ile kulların yapması arasında bir fark yoktur.⁶³

Kur’an’ın nazil olduğu dönemde ve toplumun örfünde, kişiye gücünün üstünde teklifte bulunmak çirkin görülürdü. Kur’an’ın birçok ayetinde zulmün Allah’a isnat edilmesi de aynı şekilde çirkin görülmüştür. Öyleyse Allah’tan böyle bir zulmün sadır olmasını da olumsuz görmek gerekir.⁶⁴

Allah, akıl ve iradeyi insanın fitratına yerleştirmiş, onun dini yükümlülüğünü bu iki yeteneğine bağlamıştır.⁶⁵ Mu’tezile, mükellif-mükellef-teklif ilişkisinin sıhhati için bazı koşulları gerekli görmektedir: Akıl ve iradeye sahip olan insanoğlu, teklifin ifasını sağlayacak güce, teklif açısından iyiyi gerçekleştirmek ve kötüden sakınmak için lütuflara, yardımcı unsurlara ve teklifin sonucunda sevap alabileceği bilgisine sahip olduğunda teklif anlamlı ve ahlakî bir zemin kazanır. Kadı Abdulcebbar, Allah’tan gelen emrin/teklifin şu koşullarla geçerlilik kazanacağına vurgu yapmaktadır:

⁶⁰ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XVII, s. 23.

⁶¹ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XVII, s. 28.

⁶² Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XVII, s. 39.

⁶³ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XVII, s. 32.

⁶⁴ Hüseyin Haydari, “Teklifi Mâ lâ Yutak Der Endişe-i Mevlana ve Mutekelliman-i Müselman”, *Neşriyye-i Danişkede-i İlahiyyat-i Meşhed*, 1378/hicri şemsî, Sayı: 45-46, s. 215.

⁶⁵ İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002, s. 55.

- Temkînu'l-mükellef (mükellefin güç yetirmesi) ve onun güç yetirilebileceği bilgisi
- Fiili yapanın karşılığını alacağına bilgisi
- Fiilin hangi durumunda sevabı hak ettireceğinin bilinmesini gerekli görmektedir.⁶⁶

İtizâlî tutum açısından ilahi fiiller abes ve sefeh olmaktan beri olduklarından dolayı *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın vuku bulacağını düşünmek mümkün değildir. Çünkü Mu'tezile'ye göre yapılan tekliflerde kulun maslahatının bulunması gerekir. Allah kullarının aleyhine olabilecek bir şeyi teklif etmez. Hikmet ve adalet bulunmayan bir fiil iyi değildir. Güç yetirilemeyen şeyin teklifinde hikmet ve adalet bulunmadığından iyi olmadığı gibi Allah'a nispet etmek mümkün/caiz de değildir.

3.2. Sınırlı İmkân Tanıyanlar

Ehl-i sünnet kelimacıları, Allah'ın birliğine (tevhid) ve fiil yapma etkinliğine (irade ve kudret) hâle gelmemesi yönünde bir üslup ve tutum benimsemişlerdir. Allah'ı her türlü kusur ve eksikliklerden beri tutmak için hem tenzihî hem de onu en yüce ve olumlu sıfatlarla nitelemek için kutsayıcı/tesbihi (takdis/sena) bir dil kullanmışlardır. *Teklîf-i mâ lâ yutâk* hususundaki temel yaklaşım bu şekilde bir ulûhiyet tasavvuru bağlamında gelişmiştir. Ancak ileride de ifade edileceği üzere Ehl-i sünnet bu konuda kendi içerisinde bir fikir birliği içerisinde olmamış, Mâtürîdîler, hatta bazı Eş'ari âlimler farklı görüşler ortaya koymuşlardır.

Ehl-i sünnete göre, Yüce Yaraticının varlığın mutlak sahibi, âmir ve nâhi olması, tüm varlık üzerinde kayıtsız bir tasarruf yetkinliğine ve salahiyetine sahip olduğunu gösterir. Allah'ın mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunması zulüm olarak değerlendirilemez.⁶⁷ Aksi takdirde Allah, tasarruflarında kayıt altına alınmış olur. İlahi meşiet ve kudret için dışardan kaynaklanan hiç bir sınırlandırma düşünülemez.⁶⁸ Kulun Allah'ın tasarruflarında gaye araması ve ahlakî bir değerlendirmede bulunması kabul edilemez. Ehl-i sünnet'in Eş'arilik ekolüne mensup âlimler, ilahi fiillerde illet ve gaye aramanın doğru olmadığını savunurlar.⁶⁹ Zira gaye bir eksikliğe işaret eder. İmam Eş'arî, bir şeyin Allah'tan gelmesinin, onun doğru ve adil olması için yeterli olduğunu düşünmektedir. Söz gelimi bu düşünceye göre Allah'ın müminlere azap etmesi ve kâfirleri cennete koyması çirkin değildir. Bununla birlikte, Allah, kâfirleri cezalandıracağını haber

⁶⁶ Kadı Abdulcebbar, *el-Muğni*, XVII, s. 126.

⁶⁷ Gazzâlî, *Kavâidül'akaid*, s. 60, 204.

⁶⁸ Bahauddin Zade, *a.g.e.*, s. 159; İbrahim Özdemir, "a.g.m." s. 54-55.

⁶⁹ Bkz. Şehristani, *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelam*, Mektebetu's-Sakafeti'd-Diniyye, Zahir/Mısır tsz, s. 397-400; Fahrüddin er-Râzî, *el-Erba'în fi Usûli'd-Din*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekâ, Daru'l-Ceyl, et-Tab'atü'l-Ülâ, Beyrut 2004, s. 240.

vermesinden dolayı onları cezalandıracaktır. Zira aksi yalan olur ki bu da Allah için caiz değildir, demektir.⁷⁰

Teklîf-i mâ lâ yutâk meselesinde teklifin imkânı ve sıhhatine/ahlakîliğine temel oluşturmada başvuru ana kavramlardan biri “istitâat”tır. Kelamî ekollerde bu kavram, fiilin yaratılmasında ve faille nispet edilmesinde en önemli yeri işgal etmektedir. İstitâatin fiille beraber veya önce olması meselesi, fiilin kişiye hem nispet edilmesinde hem de teklife muhatap olmadan önce kişinin fiile güç yetirebilmesi veya yetirememesi açısından önemlidir. Eş’arîler’e göre istitâatin fiille beraber olması hem istitâatin bir fiil olarak Allah’a nispeti hem de kulun fiile niyet etmesinden önce herhangi bir kudrete sahip olmadığı anlamına gelmektedir. Eş’arî anlayışa göre Allah kişide bir fiili işlemeye dönük kudreti yarattığında, kul sadece istitâat verilen fiili gerçekleştirebilir. Dolayısıyla kul aynı anda iki fiili yapacak kudrete sahip değildir. Eş’arî’ye göre kişi hem imana hem de küfre aynı anda güç yetiremez. Bu iki durumdan ancak birine güç yetirebilir. Yine ona göre kişinin doğruyu ve hidayeti seçmesi, ancak Allah’ın lütfu, rahmeti ve nimeti sayesinde mümkündür.⁷¹ Başka bir ifadeyle kişi, teklife muhatap olduğu anda zıt olan iki işi aynı anda yapmaya kadir değildir. Her fiili gerçekleştirmek için bir kudret lazım gelir. Kudret, aynı anda iki zıt fiile güç yetirmeye değil, bu zıtlardan birine güç yetirebilir. Kişinin bu iki durumdan birine kadir olması da, yaratıcının o irade ve kudreti kulda halk etmesiyle mümkün olur.⁷² İmam Eş’ari, fiil meydana geldiği esnada fiilin istitâatle beraber bulunmasını vacip görmektedir. O, fiil gerçekleşikten sonra o fiile ilişkin kudretin kalmayacağını, dolayısıyla her yeni fiil için yeni bir kudretin fiil esnasında Allah tarafından halk edileceğini belirtmektedir.⁷³ Başka bir ifadeyle istitâatin fiil için fiille beraber olduğuna dair bir kanıt da şudur: Allah’ın kendisi için istitâat yaratmadığı kimse hiçbir şey kesb edemez. İstitâat olmadığı zaman fiili kesb etmesi muhal olunca kesbin ancak istitâatin olmasıyla var olacağı doğru olur. Bu da istitâatin fiil için fiille beraber olduğuna kanıttır.⁷⁴

Eş’arî’nin yukarıda özetle ifade edilen istitâat anlayışı, ahlakî açıdan önemli bir açmazı beraberinde getirmektedir. Zira bu, Allah’ın (mükellif), kula (mükellef) teklif yapmadan önce, yükümlünün teklife konu olan fiili (mükellefünbih) yapmaya güç yetirecek durumda olmadığı anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, insana yapılan bütün tekliflerin, *teklîf-i mâ lâ yutâk* kapsamına girdiği söylenebilir. Cüveynî ve Gazzâlî başta olmak üzere pek çok Eş’arî mütekellim teklifin sıhhatine ilişkin hem mükellef hem de *mükellefün bihte* birçok şartı gerekli görmüşlerdir. Bu hususa ileriki sayfalarda değinilecektir.

⁷⁰ Eş’arî, Ebu’l-Hasan, *Kitabu’l-Luma*, s. 149.

⁷¹ Eş’arî, Ebu’l-Hasan, *el-İbane an usuli’l-diyane*, thk. Ahmed b. Said b. Nasır Şeffanî el-Ehcerî, Mektebetü San’a el-Eseriyeti, ikinci Baskı, Yemen 1431/2010, s.154.

⁷² Cüveynî, İmamü’l-Harameyn, *Kitabü’l-irşad ila kevati’l-edilleti fi usuli’l-İtikad*, thk. Muhammed Yusuf Musa Ali Abdulmunim Abdulhamid, Mektebetü’l-hancı, Mısır 1369/1950, s. 223-224.

⁷³ Eş’arî, *Kitabu’l-Luma*, s. 134.

⁷⁴ Eş’arî, *Kitabu’l-Luma*, s. 134.

Eş'ari'lerin *teklif-i mâ lâ yutâk* kapsamında yaptıkları değerlendirmelerden üç sonucu varıldığı ifade edilebilir. Bu sonuçlar, akli/teorik olarak böyle bir teklifin imkânı/cevazı ile pratik olarak böyle bir teklifin vukuu odağında gelişmiştir. Bu sonuçlar; li zatihi muhal olanı teklif, mümkün ama adeten vaki olmayanı teklif, mümkün ama ilahi bilgidен dolayı mümteni olanı teklifdir.

Haddi zatında mümteni olanı teklif (lizâtihi muhal olanı teklif): Li zâtihi muhal olanı teklif, kulun kudretine taalluk etmediği gibi ilahi kudrete de taalluk etmediğinden teklif edilmesi mümkün değildir. İki zıddın bir araya getirilmesi, kadimin hadis olması veya hadisin kadim olması gibi örnekler lizatîhi muhale örnek olarak verilebilir. Eş'ariler böyle bir teklifi hem teorik/aklen hem de pratik/şer'an olarak gerçekleştirmediği kanaatindedirler. Bir varlığın hareket ile sukunun aynı zaman diliminde vuku bulması imkân dâhilinde değildir.

Haddi zatında mümkün olanı, kulun kudretini aşan ama vukua gelmeyi teklif: Lizatihi muhal olmayan ancak adeten insanın kudretini aşan bir boyutu bulunduğu için vukua gelmeyen teklif caiz değildir. İnsanın cisimleri yaratması, vasitasız uçuşması veya dağı yüklenmesi gibi insanın kudretini aşan ama ilahi kudret açısından teorik olarak mümkün olan teklif türüdür.

Allah'ın gerçekleşmeyeceğini ilmi ezeliye bildiği, irade ettiği veya haber verdiği teklif: İmam Eş'ari'ye göre böyle bir teklif aklen caiz olduğu gibi bilfiil vuku da bulmuştur. Allah'ın bir kişinin ölümünün küfür üzerine olacağına dair bilgisi ve imandan mahrum olacağına dair verdiği haberin aksinin meydana gelmesi mümkün değildir. Ancak buna rağmen bu kişilere teklif yapılmıştır.⁷⁵

Bu tasnifi yapan Eş'ari kelamcılar “güç yetirilemeyen şeyin teklifi”nin aklen caiz olduğunda ittifaq etmelerine rağmen şer'an vuku bulması hususunda farklı kanaatler serdetmişlerdir.⁷⁶ İmam Eş'ari'ye göre Allah'ın, insanı gücünün yetmediği bir şeyle mükellef tutması dinî ve ahlakî açıdan bir problem meydana getirmemektedir. Çünkü mülk sahibi mülkünde dilediği gibi tasarruf salahiyetine sahiptir. Buna ilişkin görüşlerini yüce Allah'ın mâlik, kâhir olması ve onun fevkinde âmir, zacir ve nâhinin olmaması düşüncesinden hareketle temellendirmeye çalışmıştır.⁷⁷

Eş'arî ve müdavimleri/takipçileri olan Bakıllani (403)⁷⁸, Cüveynî (478)⁷⁹, Gazzâlî (505)⁸⁰, Amidî (631/1233) gibi âlimler *teklif-i mâ lâ yutâk* caiz görürler.⁸¹

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. İbn Humâm, el-Kemal, el-Musayere fi ilmi'l-kelam, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru'l-mektebetu'l-babilon, Lübnan 2005, s. 109-110; Muhammed Salih el-Ğursî, a.g.e., s. 207.

⁷⁶ Cüveynî, Kitâbü'l-irşad, s. 227-228; Taftazânî, Saduddin Mesud b. Ömer, Şerhü'l-akaidi'n-Nesefiyye, Daru'l-Beyrutî, Birinci Baskı, 1428/2007, s. 120.

⁷⁷ Eş'arî, Kitâbu'l-Luma', s. 149.

⁷⁸ Bakıllânî, teklifi mâ lâ yutakın cevazı yanında vuku bulduğuna dair de bazı ayetleri referans göstermektedir. Ona göre Allah erkeklere eşleri arasında adaletli davranmayı emrettiği halde, onların buna güç yetiremeyeceğini şu ayet ifade etmektedir. “Kadınlar arasında adaleti sağlamaya -ne kadar özen gösterseniz de- güç yetiremezsiniz...” (Nisa 4/129) Ayrıntılı bilgi için bkz. Bakıllânî, Kitâbu't-temhîd, tsh. el'Eb Richard Yusuf Mekarisi el-Yesûfî, el-Mektebetü's-Şarkîyye, Beyrut 1957, s. 294-295.

Ancak *teklîf-i mâ lâ yutâk* arasında ayrıma gitmişler ve değerlendirmelerini teklifin sıhhati odağında geliştirmişlerdir. Bu âlimler Ebu'l-Hasan Eş'arı'nın ileri sürdüğü akli ve nakli deliller ekseninde izahatta bulunmuşlardır. *Teklîf-i mâ lâ yutâk*ın caiz olduğuna ve vukua geldiğine ilişkin en yaygın bazı örnek ve delilleri şunlardır:

Eş'arı, “Allah Âdem'e bütün isimleri, öğretti. Sonra onları önce meleklere arz edip: *Eğer siz sözünüzde sadık iseniz, şunların isimlerini bana bildirin, dedi. Melekler: Ya Rab! Seni noksan sıfatlardan tenzih ederiz, senin bize öğrettiklerinden başka bizim bilgimiz yoktur. Şüphesiz âlîm ve hakîm olan ancak sensin, dediler.*”⁸² mealindeki ayetleri söz konusu teklifin pratikte gerçekleştiği şeklinde değerlendirilmiştir.⁸³ Cenabı Allah'ın meleklerin güç yetiremeyeceğini bildiği halde, meleklerden eşyanın isimlerini söylemesini teklif etmesini, *teklîf-i mâ lâ yutâk* kapsamında değerlendirmektedir. Aynı şekilde *Kitabı inkâr* eden veya şüpheye düşenlere şu ayetle de teklifte bulunmuştur:

“Eğer kulumuza indirdiklerimizden herhangi bir şüpheye düşüyorsanız, haydi onun benzeri bir sure getirin, eğer iddianızda doğru iseniz Allah'tan gayri şahitlerinizi (yardımcılarınızı) da çağırın. Bunu yapamazsanız -ki elbette yapamayacaksınız- yakıtı, insan ve taş olan cehennem ateşinden sakının. Çünkü o ateş kâfirler için hazırlanmıştır.”⁸⁴

Aynı şekilde o, Mekkeli müşriklere Kur'an'ın bir benzerinin getirilmesinin teklif edilmesini de bu yönde değerlendirmektedir: Eş'arı, Hud 11/20 ile Kehf 101. ayetinde “onlar (kâfirler) işitmeye güç yetirmeyecekler” mealindeki ayetleri, *teklîf-i mâ lâ yutâk*a delil olarak ele almıştır. Allah, kâfirlerin hakkı kabul etmeye güç yetirmediğini bildiği halde onlara teklif etmiştir.⁸⁵

Ancak bu bağlamda Kur'an'da geçen ayetler bizzat Eş'arı kelamcılar – Gazzâlî, Taftazânî (ö.792/1390) gibi-⁸⁶ tarafından *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın vukuuna değil, mükellefin veya muhatabın acz içerisinde bırakılmasına delil olarak ele

⁷⁹ Cüveynî, *teklîfîmâ lâ yutâk*ın birçok çeşidinin olduğunu ifade etmektedir. İki ziddin bir araya getirilmesi ve güç yetirilebilme kabilinde olmayanların gerçekleştirilmesini epistemolojik (akli) olarak mümkün görmektedir. Baygın ve ölü gibi bilmeyen kimselere *teklîfî mâ lâ yutâk* konusunda ise Şeyhi Eş'arı'nın cevabında ihtilaf olduğunu belirtmektedir. Şer'an *teklîfî mâ lâ yutâk*ın gerçekleştiğine delil olarak Ebu Leheb'e imanın teklif edilmesini örnek göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cüveynî, *Kitabü'l-irşad*, s. 226-228.

⁸⁰ Gazzâlî *Kavâ'idü'l-akaid* adlı eserinde Mu'tezile'nin aksine *teklîfî mâ lâ yutâk*ın caiz olduğunu, “Rabbim gücümün yetmediği şeyi bana yükleme” ayeti ile Ebu Cehil'in iman etmeyeceğini bildiği halde peygambere ona da tebliğ etmesini istemesini örnek vermektedir. Bkz. *Kavâ'idü'l-akaid*, thk. Musa Muhammed Ali, Alemi'l-kütüb, Beyrut 1405/1985, s. 203-204; Ancak daha sonraları kaleme aldığı ve son eserlerinden olan *el-Mustasfa*'da bu görüşün İmam Eş'arı'ya ait olduğunu söylemekte ama İmam Eş'arı'nın ileri sürdüğü delilleri tezyif etmektedir (I, 289-295). “Ey Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyi yükleme” ayetinde yer alan *tahmil*den maksatın ise imkânsız bela ve musibetlerin yüklenilmesi⁸⁰ şeklinde anlaşılması gerektiğini” belirtmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *el-Mustasfa min 'ilmi'l-usul*, I, thk. Hamza b. Züher Hafız, Medine s. 102-104.

⁸¹ Bakillâni, a.g.e., s. 294; Amidi, *Ebkârü'l-Efkâr*, I, 604 vd.); Hüseyin Haydarî, “a.g.m.”, s. 210.

⁸² Bakara, 2/31-32.

⁸³ Eş'arı, *Kitabu'l-Luma'*, s. 146.

⁸⁴ Bakara, 2/23-24.

⁸⁵ Eş'arı, *Kitabu'l-Luma'*, s. 136.

⁸⁶ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, s. 102-103; Taftazânî, Saduddin Mesud b. Ömer, *Şerhü'l-akaidi'n-Nesefiyye*, Daru'l-Beyrutî, Birinci Baskı, 1428/2007, s. 120.

almışlardır. Bahsi geçen ayetlerde gaye, meleklere eşyanın isimlerinin söylenmesinin teklif edilmesiyle onların buna güç yetirmediğini göstermek, Kur'an'ın ilahi hitap olduğunu inkâr edenlere benzerinin getirmede aciz olduklarını açığa çıkarmaktır. Bu ayetlerdeki hitabı, sorumluluk gerektiren gerçek bir teklif olarak değerlendirmek oldukça güçtür.

Bir başka örnekte ise, Allah Teâlâ'nın kâfirlerin iman etmeyeceğini bildiği halde onlara peygamber gönderip hidayeti teklif etmesini, *teklîf-i mâ lâ yutâk* kapsamında değerlendirmektedir. “Allah kâfirlerin kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir”, hükmü ile teklifin kâfirlere de yapılması, güç yetirilemeyecek şeyin teklif edildiğini göstermektedir. Buna ilişkin delil getirilen ayet de şudur: “Onlar yeryüzünde (Allah'ı) âciz bırakacak değillerdir; onların Allah'tan başka (yardım isteyecekleri) dostları da yoktur. Onların azabı kat kat olacaktır. Çünkü onlar (gerçekleri) ne görebiliyorlar ne de kulak veriyorlardı.”⁸⁷

Yine Eş'ari, Bakara suresinin son ayetinde geçen “gücümüzün fevkinde olan şeyleri bize yükleme”⁸⁸ talebini, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın imkânına işaret olarak görmektedir. Bu ayetteki güç yetirilemeyen şeylerden sorumlu tutulmaktan kaçınma talebi, tekifin cevazını gerektirmektedir. Ayrıca Allah'ın, Ebu Leheb'in iman etmeyeceğini (ona güç yetiremeyeceğini) bildiği halde, peygamberi tasdik edip ona iman etmeyi teklifte bulunmasını, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın şer'an vukua geldiğine bir delil olarak kabul etmektedir.⁸⁹ Oysaki Gazzâlî, bunun *teklîf-i mâ lâ yutâk* olarak değil, gücümüzü aşan, meşakkati ağır olan yükümlülükler yükleme şeklinde bir talep ve dua olarak değerlendirmektedir.⁹⁰

İmam Eş'arî, yukarıda verilen ayetler dışında başka ayetleri⁹¹ de bu konuda delil olarak sunmaktadır. İmam Eş'arî'ye göre *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın kula teklif edilmesi çirkin olsaydı, Allah ona böyle bir teklif yapmazdı. O yukarıdaki örneklerden de hareketle *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın aklen caiz olduğunu, şer'an de bazı örneklerinin vuku bulduğunu ve bunun çirkin olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır.⁹² Ancak Eş'ari'nin delil olarak sunduğu bu ayetlerin, *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın gerçekleştiği şeklinde anlaşılması güçtür. Bu konuda Eş'ari kelamcılardan olan Cüveynî ve Taftazânî, mümkün olanın teklifi ile mümkün olmayanın teklifi arasında bir ayırımı gitmişlerdir. Taftazânî, kulan güç yetiremeyeceği şeylerle mükellefiyetinin vaki olmadığı hususunda ittifak ancak cevazda ihtilaf olduğunu

⁸⁷ Hud, 11/20.

⁸⁸ Bakara 2/286; İbn Hummam, Cüveynî ve Gazzâlî gibi birçok âlim, ayetteki bu ifadenin Eş'arî tarafında *teklîf-i mâ lâ yutâk*ın gerçekleşebileceğine, bundan dolayı Allah'tan bunun yapılmamasının talep edildiği şeklinde yorumlandığına işaret etmektedir. Eğer mümkün olmasaydı Allah'tan bunun defini istemenin bir anlamı olmazdı. Bkz. İbn Hummam, *el-Muyasere fi ilmi'l-kelam*, s. 106. Gazzâlî, *el-Mustasfa*, s. 102; Cüveynî, *Kitabu'l-irşâd*, s. 228.

⁸⁹ Cüveynî, *Kitabu'l-irşâd*, s. 228.

⁹⁰ Gazzâlî, *el-Mustasfa*, s. 103.

⁹¹ Hûd, 11/20; Kehf, 18/101; Kalem, 68/42; Eş'arî'nin bu delillere yer verdiği eserleri için bkz. Eş'arî, *Kitabu'l-luma'*, s. 136-1143; a.g.mlf., *el-İbâne*, s. 141-148.

⁹² Eş'arî'ye göre, Allah ne yaparsa o, onun fiilidir. O, kendisi üzerinde bir baskın otoritenin olmadığı otoritedir. Onu engelleyen ve yasaklayan bir güç mevcut değildir. Durum böyle olunca ondan olan hiçbir şey kötü olmaz. Eş'arî, *Kitabu'l-luma'*, s. 149; Aynı şekilde bkz. Bkz. İcî, Abdurrahmân b. Ahmet, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-Kelâm*, Kahire trs, s. 330.

belirtmekte, kulun gücünü aşan bir şeyin haddi zatında imkânsız (fi nefsihi) bir şey olabileceği gibi, haddi zatında mümkün olan bir şey de olabileceğini belirtmektedir. Ona göre iki zıttın birleşmesi haddi zatında imkânsız, bir cisimi yaratmak haddi zatında mümkün olan bir şeydir.⁹³ Taftazânî, Eş'arî'nin *teklîf-i mâ lâ yutâka* örnek olarak sunduğu "Allah'ın meleklerle isimleri haber vermesini teklif etmesi"⁹⁴ delilini teklif için değil, ta'ciz (ac içinde bırakma), "Ey Rabbimiz bize gücümüzün yetmeyeceği şeyi yükleme" ayetinde yer alan *tahmilden* maksadın ise imkânsız bela ve musibetlerin yüklenilmesi⁹⁵ şeklinde anlaşılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Ancak Amidî, söz konusu ayetin gerek sözlük gerekse akla ilk gelen anlamıyla *teklîf-i mâ lâ yutâka*'ın def'ini talep etmeye delalet ettiğini, ayetin zahirinden vazgeçmeyi gerektirecek bir durum olmadığını söylemektedir. Yine o; ayette yer alan *tahmilden* maksadın imkânsız bela ve musibetlerin yüklenilmesi şeklinde anlaşılması durumunda bir önceki ayetin tekrarı olacağını, bunun ise uygun olmayacağını söylemektedir.⁹⁶

İmam Eş'arî, ilahi fiillerin adalet açısından değerlendirilmesi konusunda ileri sürdüğü deliller çarpıcıdır. Eş'arî, Nisa suresinin 83. ve Nur suresinin 23. ayetlerindeki "Allah'ın lütfu ve rahmeti"⁹⁷ni müminlere özel bir ayrıcalık tanıdığı şeklinde okumaktadır.⁹⁷ Eş'arî'ye göre "inanma gücü (kudretu'l-ıman)" Yaratıcı tarafından inananlara tanınan bir fadl ve ihsandır.⁹⁸ O muarızlarına şu soruyu sorar: "Yüce Allah'ın Ebu Cehil'e vermeyip Hz. Ebu Bekir'e has kıldığı bir nimet biliyor musunuz? Eğer hayır derlerse iddiaları abes olmuş olur. Evet derlerse kendi görüşlerini terk etmiş olurlar."⁹⁹

Eş'arî'nin *teklîf-i mâ lâ yutâka* anlayışı; yükümlülüklerin insan gücü ve bilgisi ölçü alınarak değil, Allah'ın irade ve meşietini ölçü alınarak belirlenmektedir. Buradaki temel kaygı, herhangi bir sınırlandırma ve koşuldan bağımsız olarak mutlak kudret ve irade sahibi Allah'ın otoritesini tesis etmek olduğundan, ona hiçbir şeyin zorunlu olmaması ve onun dilediğini yapan mutlak bir varlık olarak tanımlanmasının gerektiğidir. İnsanoğlunun yaratıcıya ilişkin belirlenimlerinin, tanımlamalarının doğru olmadığını savunan Eş'arilik çizgisi, Yaratıcının fiillerini dış nedenlerden dolayı iyi ya da kötü olarak belirlemenin hiç bir şekilde doğru olmadığını savunmaktadır. Eş'arî ilahi fiiller için hiçbir sınır çizilemeyeceğini ifade

⁹³ Taftazânî, *Şerhu'l-mevakıf*, çev. Taha Hakan Alp, Rihle Kitap, İstanbul 2011, s. 214.

⁹⁴ Bakara, 2/31

⁹⁵ Taftazânî, *a.g.e.*, s. 214.

⁹⁶ Amidî, *Ebkaru'l-Efkar*, I, 611.

⁹⁷ Eş'arî, *el-İbane*, s. 154. İmam Eş'arî şu iki ayeti, hidayet ve dalaletin insanın irade ve kudretiyle değil ilahi irade ve kudretle gerçekleştiği görüşüne delil olarak almaktadır: "Kendilerine güvenlik (barış) veya korku (savaş) ile ilgili bir haber geldiğinde onu yayarlar. Hâlbuki onu peygambere ve içlerinden yetki sahibi kimselere götürselerdi, elbette bunlardan, onu değerlendirip sonuç (hüküm) çıkarabilecek nitelikte olanları onu anlayıp bilirlerdi. Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, pek azınız hariç, muhakkak şeytana uyardınız." Nisa 4/83. "Ey iman edenler! Şeytanın adımlarına uymayın. Kim şeytanın adımlarına uyarsa, bilsin ki o hayasızlığı ve kötülüğü emreder. Eğer Allah'ın size lütfu ve merhameti olmasaydı, sizden hiçbiriniz asla temiz çıkamazdı. Fakat Allah, dilediği kimseyi tertemiz kılar. Allah, hakkıyla iştirendir, hakkıyla bilendir." Nur, 24/21.

⁹⁸ Eş'arî, *el-İbane*, s. 156.

⁹⁹ Eş'arî, *el-İbane*, s. 157.

etmektedir.¹⁰⁰ En'am suresi, 12. ayetteki *عَلَى نَفْسِهِ الرَّحْمَةُ* ifadesi Allah'ın kullarına karşı sevgi ve merhametle muamele etmesini kendisine gerekli kılması, kendisini kayıt altına alması Ehl-i sünnet'in *vucubminellah* anlayışına tekabül ettiği söylenebilir.

Eş'arîlere göre ise, mülkünde tek yetkili olan ve sorgulanamaz bir konumda bulunan Allah, kullarına istediği teklifte bulunabilir. Bu O'nun irade, hikmet ve adaletine aykırı olmaz. Zira mülk sahibi, mülkünde istediği gibi tasarruf eder ve bunda herhangi bir zulüm bulunmaz.¹⁰¹ Eş'ari yaklaşıma göre, mülk sahibi mutlak bir varlığın herhangi bir gerekçeyle sınırlandırılmasını düşünmek kabul edilemez. Bu onların uluhiyet anlayışlarına aykırıdır. Bu nedenle onlara göre Allah'tan gelen her şey iyi ve adildir.

Sonuç

Kelamî ekollerin ulûhiyet tasavvurları bu meselede belirleyici bir etkiye sahip olmuştur. Ehl-i sünnete göre Allah'ın fiillerine ilişkin bir belirlenimde bulunmak, anlam ve hikmet aramak şeklinde bir yaklaşım; haddi aşma ve Yaratıcı karşısında aczini itiraf etmeme olarak anlaşılmıştır. Aynı şekilde Mu'tezile'nin ulûhiyet tasavvuru da onların bu meseledeki tutumlarında belirleyici olmuştur. Onlar, Allah ile insan ilişkisini *adalet* prensibi muvacehesinde izah etme gayretinde olmuşlardır. Özellikle Mu'tezile'nin adalet anlayışlarında gelişen yaklaşımlar, Allah ile insan ilişkisine ahlakî ve rasyonel bir temel arayışı şeklinde okunabilir. Mu'tezile cenahında lutuf, salah-aslah, teklif üzerine yapılan değerlendirmeler, Allah ile insan arasında olumlu bir ilişkiyi nazara vermektedir.

Ehl-i sünnet'ten Eş'arîler, İmam Eş'ari hariç, *teklif-i mâ lâ yutâk*ın aklen caiz olduğunu ama vaki olmadığını ifade etmektedir. Ehl-i sünnet'e göre Yaratıcıya bir sınırlandırma hakkı ve yetkisi kimsede bulunmamaktadır. Mülk sahibi istediği gibi emir ve yasak koyabilir. Yine onlara göre insanın akıl gücüyle, lahuti, gaybî alana ilişkin değerlendirmeleri kesinlik taşımayacaktır. Bu yaklaşımdan hareketle Ehl-i sünnet'in ilahi fiilleri ahlakî bir değerlendirmeye alınmasını doğru bulmadığı söylenebilir. Eş'arîlerin *teklif-i mâ lâ yutâk*ı caiz görmeleri ilahi irade ve kudret hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Bununla beraber, Eş'ar kelamcılarının teklifin ve mükellefünbihin sıhhatine ilişkin gerekli gördüğü şartlar ve hususlar da teklifin ahlakî zeminine bir arayış olarak değerlendirilebilir.

Ehl-i sünnet bilginleri arasında *teklif-i mâ lâ yutâk*a dair yapılan tartışmalar bu teklifin vuku bulduğuna ilişkin değil, aklen caiz olup olmadığına ilişkindir. Onlar *teklif-i mâ lâ yutâk*a ilişkin farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Haddi zatında mümkün olup da başka nedenlerden dolayı muhal olan teklifi aklen caiz ama haddi zatında mümkün olmayana ise caiz görmemişlerdir.

¹⁰⁰ Eş'arî, *Kitabu'l-Luma'*, s. 149.

¹⁰¹ Gazzâlî, *Kavaidi'l-akâid*, s. 204.

Mâtürîdîler, ilahi fiillerin tümünde bir hikmet ve gaye bulunduğunu, Allah'ın hikmetsiz iş yapmayacağını, Mu'tezililer ise, Allah'ın fiillerinde çirkinlik ve abeslik bulunmayacağını ve hikmetten arı olmadığını, bu nedenle *teklîf-i mâ lâ yutâkin* caiz olmadığını savunmuşlardır. Mu'tezile'ye göre insana yapılan teklifin aklen mümkün ve güç yetirilebilir cinsten olması gerekir. Aksi durumda yapılan teklif zulüm olur. Oysa Allah zulümden beridir. Mu'tezile'nin bu tutumu, insanı yükümlülüklerini yerine getirme konusunda daha duyarlı hale getirecektir. Yapılan tekliflerin ifa edilmesinde psikolojik ve fiziki bir yetersizliğin inanç ve düşüncede kabul edilmemesi, davranışlarımızı daha ahlakî bir çerçevede yapmamıza imkân verecektir.

Kaynakça

- Amidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usulî'd-Din*, thk. Ahmed Ferid Mezidî, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- Arslan, Hulusi, *Mu'tezile'ye Göre İyilik ve Kötülük (Husn ve Kubh) Problemi*, Basılmamış doktora çalışması, Kayseri 1999.
- Aruçi, Muhammed, "el-Esma ve's-sıfat fima beyne ulemai's-selef ve ehli'l-ı'tizâl", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 1997, sayı: 1, s. 31-46.
- Bahauddin Zâde, Muhyiddin Muhammed b. Bahaidin, *el-Kavlu'l-fasl şerhü'l-fikhî'l-ekber*, thk. Refik el-Acem, Daru'l-muntehab el-arabi, Birinci Baskı, Beyrut 1418/1998.
- Bakillânî, *Kitabu't-temhîd*, tsh. el'Eb Richard Yusuf Mekarisî el-Yesûî, el-Mektebetü's-Şarkiyye, Beyrut 1957.
- Cengiz, Yunus, *Kâdî Abdülcebbar'da Eylem Teorisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2010.
- Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali el-Hüseyni, *Kitabu't-ta'rifat*, thk. Nasruddin Tunusi, Kahire 2007.
- Cüveynî, İmamü'l-harameyn, *Akidetü'n-Nizamiyye fî erkani'l-İslamiyye*, thk. Muhammed Zahid Kevseri, Mektebetü'l-Ezheriyyeli't-Turas, 1992/1412.
- _____, *Kitabü'l-irşad ila kevati'il-edilleti fî usulî'l-itikad*, thk. Muhammed Yusuf Musa Ali Abdulmunim Abdulhamid, Mektebetü'l-hanci, Mısır 1369/1950.
- Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2002.
- _____, "Lutuf", *DİA*, XXVII/239-241, 2003.
- Delius, Harald, "Etik", *Günümüzde Felsefe Disiplinleri*, Çev. İnkılap Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2007.
- Draz, Abdullah, *Kur'an Ahlakı*, Çev. Emrullah Yüksel, Ünver Günay, İz Yayıncılık, İstanbul 2004.
- es-Subkî, Taceddin Ebi Nasr Abdulvehhab, *et-Tabakatu's-Şafi'iyeti'l-Kübra*, IV, thk. Mahmud Muhammed Tanahi ve Abdulfettah Muhammed el-Hulu, İkinci Baskı, 1413.

- Eş'arî, Ebu'l-Hasan, *el-İbane an usuli'd-diyane*, thk. Ahmed b. Said b. Nasır Şeffanî el-Ehcerî, Mektebetü San'a el-Eseriyyeti, İkinci Baskı, Yemen 1431/2010.
- _____, *Kitabu'l-Luma fi reddi ala ehli'z-zeyği ve'l-bid'a*, thk. Eş-Şeyh Abdulaziz İzzuddin, Daru'l-Lübnan, 1408/1987.
- Fahreddin er-Râzî, *Kitabu levâmî' el-beyyinât şerhi esma'llahi ve's-sıfat*, thk. Birinci Baskı, Mısır 1323.
- _____, *el-Erba'in fi Usûli'd-Din*, thk. Ahmed Hicazî es-Sekâ, Daru'l-Ceyl, Birinci baskı, Beyrut 2004.
- _____, *el-Mesâilu'l-hamsûn fi usûli'l-Kelam*, thk. Ahmed Hicazî Sekâ, Dâru'l-Cil, Beyrut, tsz.
- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İstanbul 1998.
- Faruki, İsmail R., *Tevhid*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.
- Gazalî, Muhammed Ebu Hamid, *el-İktisadfi'l-itikâd*, thk. İnsaf Ramazan, Birinci Baskı, Beyrut 1423/2003.
- _____, *el-Mustasfa min 'ilmi'l-usul*, I-II, thk. Muhammed Yusuf Necm, İkinci Baskı, Daru's-sadr, Beyrut 2010.
- _____, *Kavaidü'l-akâid*, thk. Musa Muhammed Ali, Alemi'l-kütüb, Beyrut 1405/1985.
- Güler, İlhami, *Allah'ın Ahlakîliği Sorunu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2002.
- Çürsi, Muhammed Salih b. Ahmed, *Menhecü'l-Eşaireti fi'l-akideti beyne'l-hakaikive'l-evham*, Daru'l-Kadiri, Dimeşk 2008.
- Hüseyin Haydarî, "Teklîf-i mâ lâ yutâk Der Endişe-i Mevlana ve Mutekelliman-i Müselman", *Neşriyye-i Danişkede-i İlahiyyat-i Meşhed* 1378/hicri şemsî, Sayı: 45-46.
- İsfehânî, *el-Müfredat*, Dördüncü Baskı, Şam 2009.
- Izutsu, Toshihiko, *God and Man in The Qur'an*, Tokyo 2008.
- İbn Humam, el-Kemal, *el-Musayere fi ilmi'l-kelam*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru'l-mektebetu'l-babilon, Lübnan 2005.
- İbn Manzur, *Lisanu'l-'Arab*, Beyrut, 1955-1956.
- İcî, Abdurrahmân b. Ahmet, *el-Mevâkıf fi ilmi'l-Kelam*, Kahire, tsz.
- Kadı Abdulcebbar, "el-Muhtasar fi usuli'd-dîn," *Resâil fi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk: Muhammed Ammare, Kahire 1983; Aynı eserin Türkçe çevirisi; *Mu'tezile'de Din Usûlü*, Çev. Murat Memiş, İz Yayıncılık, İstanbul 2007.
- _____, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-Aslâh, istikkâku'z-Zemm, et-Tevbe*, XIV, thk. Mustafâ es-Sakâ, ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin, Kâhiretsz, 1965.
- _____, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: eş-Şer'iyyât*, XVII, ed. Tâhâ Hüseyin, Kâhire, tsz.
- _____, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: et-Ta'dil ve't-tecvîr*, VI/I, thk. Mahmûd Muhammed Kâsim, ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin, Kâhire, tsz.
- _____, *el-Muhîbtî't-teklîf*, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, tsz.
- _____, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: el-Lutf*, XIII, thk. Abu'l-Alâ Afifi, ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin, Kâhire, tsz.

- _____, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: et-Teklîf*, XI, thk. Muhammed Alî en-Neccâr ve Abdulhalîm en-Neccâr, ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin, Kâhire, tsz.
- _____, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl: et-Tevlîd*, IX, thk. Tevfik et-Tavîl ve Saîd Zâd, (ed. İbrahim Medkûr ve Tâhâ Hüseyin), Kâhire, tsz.
- _____, *Şerhu'l-Usûli'l-hamse*, Thk. Abdulkerim Osman, Mektebetü Vehbe, 4. Baskı, Kahire, 2006. Aynı eserin İlyas Çelebi tarafından yapılan çevirisi, I-II, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul 2013.
- Koloğlu, Orhan Şener, *Cübbâilerin Kelam Sistemi*, Basılmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2005.
- _____, “Esmâ-i Hüsnâ’da Tevkîfilik-Kıyâsîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2004, s. 231-251.
- Kozalı, Abdurrahim, “İslâm Hukukunda Yükümlülüğün Şartı Olarak “Güç Yetirme (Kudret)” Sorununa Ehl-i Sünnet Usûlcülerinin Yaklaşımları -İslâm Düşüncesinde Tanrı’nın Mutlak Kudreti ile Doğmanın Makuliyeti Arasındaki Dengeye Bir Örnek-” *Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi* Cilt: 15, Sayı: 1, 2006, s. 247-265.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur, *Kitabu't-tevhid*, thk. Bekir Topaloğlu, Muhammed Aruçi, İrşad ve Daru’s-sadr, İstanbul, Beyrut 2007.
- Müfid, Muhammed b. Muhammed b. Numan Ebi Abdullah el-‘Ukberi el-Bağdadi (413), *Evâilü'l-makâlât*, thk. İbrahim el-Ensari, Matbaatü'l-Mehr, 1413.
- Özdemir, Metin, *İslam Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Kitaplığı, İstanbul 2001.
- Özdemir, İbrahim, “Eş’arî’lerde Kelâmî Ta’lîl”, *BÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. II, s. IV, 2014/2, ss. 53-69.
- Ragıp el-İsfehani, *Müfredatü el fazi'l-Kur’an*, thk. Safvan Adnan Davudi, Dördüncü Baskı, Daru’l-kalem, Dimeşk 1430/2009.
- Sabûnî, Nureddin, *el-Bidaye fi usuli'd-din*, Birinci Baskı, Dimeşk 1396/1979.
- Semih Dugaym, *Mevsuatu mustalahati'l-Eş’arî ve'l-Kadı Abdulcebbar*, Mektebetü Lübnan naşirun, Birinci Baskı, Beyrut 2002.
- Sinanoğlu, Mustafa, “Teklif”, XL, *DİA*, İstanbul 2011.
- Şehristânî, Ebu Feth M. b. Abdulkerim b. Ebi Bekr Ahmed. *el-Milel ve'n-nihal*, I-II, Thk. Emir Ali Mehna, Ali Hasan Faur, Daru’l-Marife, Beyrut 2001.
- _____, *Nihayetu'l-İkdâm fi İlmi'l-Kelam*, Mektebetu’s-Sakafeti’d-Diniyye, Zahir/Mısır.
- Taftazânî, Saduddin Mesud b. Ömer, *Şerhü'l-akâidi'n-Nesefiyye*, Birinci Baskı, Daru’l-Beyrutî, Beyrut 1428/2007.
- _____, *Şerhu'l-mevâkîf*, Çev. Taha Hakan Alp, Rihle Kitap, İstanbul 2011.
- Turhan, Kasım, *Kelam ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1996.
- Yazıcıoğlu, M. Sait, *Mâtürîdî ve Nesefiye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1997.